

Hopp Lajos

MIKES KELEMEN: KERESZTÉNYI GONDOLATOK

A lelki haszonnal járó időtöltésre, elmélkedésre és kegyességre serkentő rodostói fordítások közé tartozik Mikes 1747-ben készült munkája: *Keresztényi Gondolatok*, „melyek a Szentírásokból és a Szentatyák írásából vannak kiszedegetve. A holnapnak minden napjaira.”¹ Címének körülírása jelzi a munka valláserkölcsi mondanivalójának gyakorlatias kegyességi célzatát.

A *Keresztényi Gondolatok* forrását Dézsi Lajos állapította meg² E.-F. Vernage *Pensées chrétiennes*-jének egyik kiadása alapján. Egy 1717-i francia kiadásból készült latin fordítás, *Cogitationes Christianae*³, volt a kezében. „Hogy azzal a művel van dolgunk, melyet Mikes is fordított, kétségtelen. Csakhogy itt is tekintetbe veendő az, hogy Mikes francia szöveget fordított, nem latint s olyan eltérések is vannak, melyekből következtethetjük, hogy nem egy kiadást használt a latin és magyar fordító.”⁴ Vernage szerzőségét Király is megerősítette. Mikes fordításának „eredetije Vernage abbé *Pensées chrétiennes* című műve 1713-ból. (Előttém az 1718-i kiadás volt).” Jelezte, hogy forrása megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában.⁵

Az anonim francia mű eredeti szerzője Etienne-François Vernage (1652–1723). Párizsban született, anyja Marie Bretonneau; atyja parlamenti ügyész volt. Szüleinek halála után 1668-ban fiatalabb testvéreivel együtt (akik közül egy ügyvéd, egy orvos, három szerzetes lett) anyai nagybátyjához került, aki a collège de Ponroise igazgatója (principal) volt. M. Bretonneau fiatal rokonát a könyvek szeretetére nevelte. Vernage teológiai tanulmányait a Sorbonne-on, szemináriumi éveit az oratoriánusoknál (les pères de l'Oratoire de N.D. des Vertus) fejezte be. P. de Saint-Pé irányításával az egyháztudományba mélyedt el. 1678-tól haláláig a S. Nicolas de Champs parókián élt, s folytatta tudós tevékenységét. Kevés javaiból jótékonykodott, védelmébe vette a szerencsétleneket és a szegényeket, de mindig visszautasította a neki felkínált egyházi javadalmakat. A S. Jean en Grève plébánián működő egyik paptársával, M. Raveauval, megalapította a Temple falai mögött a „bűnbánó lányok” otthonát (l'établissement des Filles repenties, dites du Sauveur), amelynek egy ideig gondját viselte. Halála után rendkívül gazdag gyűjteménye maradt hátra.⁶

Vernage írói munkásságának jellemzésére erkölcsnevelő művei közül megemlíthjük a

¹ A kézirat lelőhelye és jelzete: OSzK Quart.Hung. 1095; *Mikes Kelemen Összes Művei*. III. Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Bp., 1970. 451–463., 945., 966–970., 1044–1065.

² Dézsi Lajos, *Mikes fordításairól*. ItK 1904. 187–191.

³ Egyetemi Könyvtár, A. 8. kézirat.

⁴ Dézsi, i. m. 188.

⁵ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*. EPhK 1912. 26.; ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Magyar Bibliophil Szemle, 1925–1926. Klny. 1926. 27.

⁶ MORÉRI, *Le grand dictionnaire historique*. Paris, 1759. vol. X; Moréri szerint Vernage könyvtára volt a szerző minden gazdagsága; értékét 1.500 livres-re becsülték; más ingóságainak értéke alig tett ki 30 livres-t.

következőket: *Nouvelles réflexions, ou sentences et maximes morales et pratiques.*⁷ *Traité de la vie parfaite selon les regles et l'esprit du Christianisme.*⁸

Vernage, *Pensées chrétiennes*... c. műve 1713-ban névtelenül jelent meg a párizsi Desprez kiadónál. Az 1714-es és 1720-as kiadást, az előszó szerint („En donnant donc ces Pensées Chrétiennes au Public sous une forme toute nouvelle, on a pour but...”)⁹ már új formában jelentették meg. Moréri szerint is több kiadása volt az ismert munkának, egyet meg is jelöl (chez Desprez à Paris), de évszám nélkül.⁹ A Bibliothèque Nationale katalógusában (Cat Gen) Vernage neve címszóként nem fordul elő. Az Auteur et anonymes kartotékfiókban könyvének csak egy kiadása található: *Pensées chrétiennes tirées de l'écriture sainte et des saints Pères. Pour tous les jours du mois.*¹⁰

Hogy pontosan melyik kiadást használta Mikes, még nem sikerült megállapítanunk. Dézsi egy 1713-as, egy 1713–1715 közötti és egy 1717-es kiadásról beszél, de ezeket nem látta. Király György kettőt említ: az elsőt 1713-ból, s egyet 1718-ból, mely utóbbi kezében is volt. Mint említettük, magunk két kiadást ismerünk: az 1714-est és 1720-ast. E kettő szövege lényegében egyező, leszámítva a függelékben jelzett eltérést. A „Préface” nincs lefordítva. Mikes a tartalomjegyzéket is elhagyta. A fordítás és a kiadás között az első fejezetekben bizonyos fokú szövegátcsoportosítás tapasztalható; eltérések vannak a lapszéli utalásokban is. Lehet, hogy van olyan kiadás is, amelynek szövege megegyezik a kézirattal. Mindez arra vall, hogy Mikes kezében másik kiadás lehetett.

Annyi bizonyos, hogy e kézirat függelék része, amelyet – alapos vizsgálatok hiányában, Abafi nyomán egy ideig részben Mikes eredeti írásainak, másrészt a könyvtől idegen anyagnak tartottak, megtalálható az elsőt követő egyes francia kiadásokban is. Már Dézsi kimutatta az említett latin fordítás segítségével, hogy ezek is fordítások.¹¹ Sorrendben: „Hogy Micsoda tiszta Szokásokat kíván a kereszténység” – ami után ez áll: „vége.” Ezután folytatólag, de új levélen következők az „Imádság” – „Az Életnek rendéről” – „Salve Regina” és „Ave Maris Stella” – „A szóhordásról”. Abafi Lajos e függelék eredetének megítélésében még teljes bizonytalanságban volt.¹² Dézsi kiigazítja Abafit, de egy ponton még ő is bizonytalan. „Az Életnek rendéről.” c. rész annyira eltért a latin fordítás „Cogitationes Regulae ordinationis Christianae” szövegétől, hogy a kettőt nem azonosíthatta. S mivel más művekben¹³ is talál ilyenféle rendtartást, úgy vélte, hogy Mikes fordítása valamely más munkából való. Király azonban rámutatott, hogy „Az Életnek rendéről” c. fordítás is megvan a francia kiadás 258. lapján (1718): „Regle de conduite chrétienne” cí-

⁷ „... dédiée à Madame de Maintenon.” Seconde édition. Paris, 1691. In–12°. (A Dict 17e Vernage (!) címszava szerint a Mme de Maintenon-nak ajánlott első kiadás: *Nouvelle réflexions et maximes politiques*. Lyon, Amaury, 1690.; továbbiak: P. M. GUÉRANT, 1691.; P. 1694.)

⁸ „... par M. de Vernage.” Paris, Denys Du Puis, 1698. In–12. *Traité de la charité selon S. Paul*. Paris, 1711. In–12°. (1712-ben hozzátartozták M. PACCORI v. PACORY, *Traité de la loi nouvelle*... c. írását, s ezért egyesek az előbbi traktátust az utóbbi szerzőnek tulajdonítják. A Bibl. Troyes katalógusa ugyanakkor az *Abrégé de la Loi nouvelle*... 1727-es párizsi anonym – Par. M. ***-kiadást az említett két szerző közös munkájaként tünteti fel.)

⁹ „C'est un in–18 de 323 p., en y comprenant la Regle chrétienne et les Réflexions consolantes sur le travail, qui n'étoient point dans la première éd.”

¹⁰ Par Mr. E.-F. Vernage, Prêtre. A Paris, G. Desprez, se vend à Maestricht, chez L. Bertus, 1714. In–18. VI–439 p. (A végén csak: De la pureté des mœurs, que demande le Christianisme, 424–436.) Troyes könyvtárában van egy későbbi kiadás: *Pensées Chrétiennes*... par l'abbé E.-F. de Vernage. Paris, Guillaume Desprez et Jean Desessartz, 1720. In–18. 328 p. (Alapszövege 322 p. + Privilège et Table. – A függelékkrész (249–322) erősen bővített; 249–256: De la pureté...; 256–258: Priere; 258–267: Regle de conduite chrétienne; 268–317: Réflexions chrétiennes (vagyis Reflexions sur le Travail et sur la Pauvreté); 317–322: Devoirs des Pères et des Mères et des Enfants; Priere à la sainte Croix.) Ezt a kiadást használtuk, szövegét összevetve az előbbivel; jelzete: 6364.

¹¹ Dézsi, i. m. 190.

¹² ABAFI Lajos, *Mikes Kelemen*. Bp., 1878. 122., 130–137.

¹³ Pl. B. DANGLES, *Particulière conduite assurée à la perfection*. Paris, 1638.

men. „Megjegyzendő azonban — írja —, hogy ez Mikes legszabadabb fordítása, csak az ideát és egy pár adatát használja föl, beosztása is annyira más, hogy párhuzamba teljesen lehetetlen állítani a kettőt.”¹⁴ Ez a rész a Moréri által idézett egyik későbbi kiadás szerint nem volt meg az első kiadásban. Mivel az 1714-i kiadásban sem találtuk, a Mikes által használt kiadás az 1717-es (vagy 1718-as) lehet.

Külön kérdés a kiadásokban nem található „Salve Regina” és „Ave Maris Stella”. Korán kiderült róluk, hogy nem Mikes versei; „A Menyországnak királynéja” és „Tengernek fényes csillaga” Mária himnuszok már a régebbi énekeskönyvekben olvashatók latin s magyar változatban.¹⁵ „A szó hordásról” c. befejező részről Abafi úgy vélte, hogy ez teljesen eltér attól, amit Mikes a *Kalauz* első átdolgozásában a negyedik szakasz 11. részében előad „Az szóhordásról”. „Mi nem tartjuk a kettőt egymástól teljesen eltérőnek” — írja Dézsi. Az elmélkedés mindegyikben azzal kezdődik, hogy a szóhordás veszekedést, zenebonát támaszt. A *Kalauz* (1724/44) szerzője röviden int e vétek elkerülésére, azután bibliai helyekre hivatkozik, s végül egy szóhordó felsülésétől szóló példával zárja. Mikes pedig a *Keresztényi Gondolatok* függelékének szövegében mintha saját gondolatait írná le, a szóhordás káros voltát fejtegeti; több példát is említ, de az „egy szóhordó” és egy „emberséges ember” bölcs válaszána előadása egyezik. A *Gondolatokban* levő kidolgozás a *Kalauzban* foglaltakhoz viszonyítva teljesen szabad, egyéni előadás. Dézsinek az a nézete, hogy nem mondhatjuk a „Szóhordást sem Mikes teljesen önálló munkájának: ha eredeti műve is, de felhasználta hozzá az *Ifjak kalauzána* erről szóló fejezetét, átdolgozta, kibővítette azt.”¹⁶

A kiadásban a szöveget „Preface” vezeti be. Ebben Vernage „a szellem és a szív” foglalatosságaihoz hasonlóan, a lelki táplálék gyűjtését is szükségesnek és hasznosnak ítéli. A lelki dolgokban felvilágosult ember, „l’esprit éclairé des lumieres” könnyebben eligazodik a világi élet útvesztőiben. „Par le mot de Pensées on n’entend point de simples vûes d’esprit, des spéculations steriles: on y comprend tout ce que les verités bien pesées produisent de connoissances et de lumieres dans l’esprit et d’impressions dans la volonté par rapport au salut de l’ame.” Az üdvös gondolatok nem üres okoskodások, hanem a keresztyényi elvek és igazságok feletti elmélkedés kifejezése.¹⁷ A kegyelem szerepét, a jámbor könyvek fontosságát és a meditáció szükségességét hangsúlyozva folytatja: „Il en est la source et le principe; et c’est par la lecture et la meditation de l’Ecriture sainte, et des Livres de pieté, c’est par une priere frequente, qu’on obtient de lui cette grace.” Ezután nagy példákra (Szent Antal életére, Szent Pál és Ágoston megtérésére) hivatkozik, a Szentírás olvasásának az emberek lelkében előidézett hatását igyekszik bizonyítani. Szól az imádságról és az elmélkedésről: ez az ember párbeszéde Istennel, mert — írja Vernage — „Dieu même nous parle”. Az elmélyült olvasás az üdvös meditációra vezethet: „Ces pensées étant tirées de l’Ecriture sainte et des saints Peres, pourront avec le secours de Dieu produire les mêmes effets en ceux qui les liront avec cet esprit et ces dispositions. On peut avant la lecture faire cette priere ou quelqu’autre semblable.” S következik az imaszerű fohász záróakkordja.¹⁸

¹⁴ KIRÁLY, i. m. 1912. 26.

¹⁵ ABAFI, L., *Mikes Kelemen költeményei*. PTL 1878, 3.sz. 39–40; SCHVARCZENBERG József, *Mikes Kelemen mint költő*. Egyetértés, 1891. 128. sz.; KARDOS Albert, *Mikes Kelemen versköltősége*. FővLapok 1891. május 14. 132.sz.; KOVÁCS Gyárfás, *Zágoni Mikes Kelemen és a „Salve Regina”*. Közművelődés (Gyulafehérvár), 1891. 23. sz. 179–180.; KISDI Benedek, *Canthus catholici*. 1651; *Károni Cantionale*. 1676; RMKT. I. 188–189.; RMKT XVII. sz. 2.k. 458–461.; MIKES, ŐM. III. 555–556., 1061–62.

¹⁶ DÉZSI, i. m. 191.

¹⁷ „Au reste on peut bien exposer les verités aux yeux de l’esprit, et les lui dépeindre par des expressions fortes et touchantes; mais de produire des pensées chrétiennes à la vûe de ces mêmes verités, c’est l’effet de la grace. Nous ne sommes pas capables d’en former aucune comme de nous-mêmes, selon l’Apôtre: c’est Dieu qui nous rend capables.” (2. Cor. 3.)

¹⁸ „Faites, Seigneur, qu’en lisant votre parole, j’entende cette voix qui parle au cœur; faites que je la regarde avec foi, que je m’y voie moi-même comme dans un miroir...” Etc.

A *Keresztényi Gondolatok* elmékedő jellegű munka. Fejezetei nem tudós célzatú polémikus teológiai traktátusok; arra valók, hogy az elmékedések ismert három „punctá”-ja szerint az olvasó egyéni vallásos érzésvilágát a jámbor célzatnak megfelelően hangolják. Nem annyira értelmi vagy teológiai érvekkel, inkább hangulati elemekkel, a szívre ható gondolatokkal buzdítanak. A szerző kedveli az életből vett példákat, kiaknázza a bibliát, erudícióval, de módjával idézi az auctorokat, hivatkozik filozófusokra. Stílusa egyszerű, de jól kidolgozott. A szépirodalommal érintkező meditációs irodalomnak ezek a 17. századi és 18. század eleji emlékei teret nyitottak a képzeletnek; íróik helyenként a költői próza motívumait is felhasználták. Az áttekinthető, világos szerkezetű munka minden fejezete három, római számmal jelzett, viszonylag rövid részből áll. Az egyes témák sokfelé ágaznak, de bizonyos laza csoportokat alkotnak; az első ilyen elkülöníthető egység:

Első nap	A hitről.	I. Jour De la Foi
2.	Az embernek végéről.	II. De la fin de l'homme.
3.	A halálról.	III. De la Mort.
4.	Az ítéletről.	IV. Du Jugement.
5.	A pokolról.	V. De l'Enfer.
6.	A paradicsomról.	VI. Du Paradis.

A fordításban nincs külön tartalomjegyzék; a szövegben levő fejezetcímek megegyeznek a kiadásával,¹⁹ ahol ezek folytatólag következnek.

A hitbuzgalmi gondolatok forrása a hit, a vallásbéli dolgok fundamentuma. A hitigazságokról, hitbéli titkokról, törvényekről, az üdvösségről gondolkodó keresztény az isteni ígéretben bízva várja a mennyei örökséget, „úgy tekintvén az egész földet, mint számkivetésének helyét”. A hit és a cselekedet megegyezése a kísértések meggyőződésének az alapja; szemléletes biblikus parafrázissal, „a hit a mi pajzsunk, hogy a gonosz léleknek minden tüzes nyilait elolthassuk”.²⁰ Az elmékedés és az imádkozás a keresztényi életre készítet. „Mit használ valakinek a catholicus hit, ha pogány módra él.” Isten a kezdete és az utolsó vége az embernek, ezért teremtményéhez kell igyekeznie. Az apostoli metafora jegyében szólva: „Mink vagyunk a mező, melyet az Isten mível, és az épület, melyet épít; mink vagyunk azok a fák, melyeket a mennyei atya plántált kezeivel...”²¹ Minden az övé, s evégre kell az embernek cselekednie elméjével, akaratával és szívével. „Legfővebb kötelessége egy okos embernek a philosophusok szerint a’, hogy szüntelen úgy tekintse az Istent, mint szeretetének célját és minden cselekedetének végét, hát egy keresztény mennyivel inkább köteles arra...”²² A 18. század eleji forrásmű nyomán természetes a „filozófusok” emlegetése; itt azonban inkább teológusokról lehet szó: „... quelques Philosophes l'ont reconnuë par les seules lumieres de la raison. Estre Philosophe, selon eux, c'est aimer Dieu; et... selon ces memes Philosophes...”²³ — utal ezúttal egyre, s meg is szólaltatja: „Szeresd az Istent, mondja Szent Ágoston, és cselekedjed mindazt, valamire az a szeretet indít. Légyen szívedben az isteni szeretet, mivel az a gyökér jónál egyebet nem hozhat...”²⁴ Ez a jó az a kincs, amely örökké megmarad, a test és lélek elválása, a halál után is. A szüntelen készülődés minden embert érint, mert a halált senki el nem kerülheti, az életnek reggeltől estig vége szakadhat; „az én napjaim hamarabb múlnak

¹⁹ Mikes, ÖM. III. 1064–1065.; az I-től XXXI-ig terjedő tartalomjegyzék mindkét (1714, 1720) kiadásban a könyv végén található.

²⁰ ÖM III. 455.

²¹ ÖM III. 457; közben elszórt buzdítások: „elmékedjünk g; akorta...” — „Lisons donc souvent, méditons avec attention...” I. m. 1720. 8.

²² ÖM III. 458.

²³ I. m. 1720. 13.; ÖM III. 1047.; „S. August. 1. 8. de Civit. c. 8.”

²⁴ ÖM. III. 458.; „Tract. 7. in 1. ep. Joan.” I. m. 1720. 14.; a fejezet ágostoni citátummal kezdődött, „Conf. libr. 1. Cap. 1.”

el, mintsem a takács metszi a vásznat...²⁵ — emlékeztet Jób mondására. Véget ér „az utozó és a számkivetésben való létel”. A keresztényi halál („mors christiana”) a mennyei örökség elnyerésének záloga. Ezért időben meg kell halni a világi életnek, ellenállni a testi életnek a lelki újjászületés javára. Az ember utolsó vége Krisztus ítélőszékéhez vezet, „a bíró már a kapunál vagyon... és amicsodások találtatunk holtunkkor, olyanok leszünk, amidőn ítéletünk, amely helyre a fa leesik, ott marad” (Eccl 11).²⁶ A szegény és a gazdag az égi bíró elé kerül; a hatalmasokkal kemény ítélettel bánnak.²⁷ „Oh! kicsoda állhatja el annak a rettenetes bírónak tekintetét... oh ki ne félhetne... Jaj oh! én Istenem, jaj annak az életnek, amelyik legdícséretesebbnek látszik lenni, hogyha azt irgalmasság nélkül vizsgálod meg.”²⁸ Az örökös bíró igazságos ítélete szerint némelyek az örök kárhozatra mennek, mások jutalma az örök boldogság. A kettő szembeállítás elég ok az elmélkedésre. Az író több bekezdésben ecseteli a pokol kínjait, a vétkes angyalok és a bűnös emberek büntetésének színterét. Ezzel szembeállítja az emberi elme által meg nem fogható égi paradicsomi tökéletes boldog állapotot. Az ellentétet hangváltás fokozza, stílusváltás színezi; képek és gondolatok kontrasztja kíséri.

A pokol olyan mélység... Az olyan föld, ahol csak nyomorúság és setétség vagyon, ahol uralkodik a vétek, a halál, a kétségbenesés, ahol nincsen rend, se békeség, se öröm, se vigasztalás, hanem mindenféle rendetlenség és örökös iszonyúság lakik... Az olyan tűzes és bűdös köves tó, ahol az elvettettek tűrhetetlenséggel és dühösséggel szüntelen való örökös kínokat szenvednek... A sírások és a fogaknak csikorgatási ott meg nem szűnnek... a tűz ott soha el nem aluszik... Kicsoda az, aki nem írtóznék ennyi nyomorúságoktól...²⁹

Mely szerelmesek a te hajlékid öröknek Ura, kívánczik és elájul az én lelkem az Úr pitvari után, a szívem és a testem örvendeznek az élő Istenben; mely nagy Uram a te édességed sokasága, melyet elrejtettél a téged felőknek. A paradicsom olyan hely ahol a boldog lelkek egészen látják az Istent, ahol kinyilatkoztatja nékik titkait és Istenségit, ahol megrészgíti őket házának bővségével, és a gyönyörűségnek patakából itatja őket, ahol bétölti őket örömmel és dicsőséggel...³⁰

A biblikus hangnemet lágyabb zsoltáros tónus váltja fel. Stílusélénkítő felkiáltások is hangsúlyozzák az ellentétet. „Oh! mely boldog örökkévalóság a szenteké, oh! mely boldogtalan a kárhozottaké. Oh! Istenem...”³¹

Az első fejezetek hitbuzgalmi tartalmának megfelelően a bőven beolvasztott ó- és újszövetségi passzusok mellett feltűnnek a szentatyáktól, auktoroktól vett idézetek, Szent Hieronimus Jeromos, Szent Ágoston, Nyssai Szent Gergely, Aquinói Szent Tamás, Szent

²⁵ Job 7; ÖM. III. 459.

²⁶ „Heureux les morts... la qualité de voyageurs, d'exilés, d'étrangers en ce monde... comme citoyen du ciel... employons tout le temps de notre vie à apprendre à bien mourir...” I. m. 1720. 17-23.; ÖM. III. 460-463.

²⁷ „On sera miséricorde aux petits, dit l'Écriture: mais pour les puissans, ceux qui font dans les grans emplois, dans les places éminentes, ils seront jugés dans la dernière rigueur.” I. m. 1720. 24.; ÖM. III. 464.

²⁸ ÖM. III. 466.

²⁹ „L'Enfer est une prison noir et tenebreuse... C'est un abîme... où les tenebres leur tiennent lieu de chaînes... C'est une terre... où regnent le péché, la mort, le desespoir; où il n'y a ni ordre, ni paix, ni joie, ni consolation... Qui ne fremira à la vue d'une peinture si effroyable? I. m. 1720. 28-33.; ÖM. III. 466-468., 1048.

³⁰ „... où il leur faite boire du torrent de ses délices... c'est là que rassasiés de la justice dont ils ont été insatiables sur la terre...” I. m. 1720., 38.; ÖM. III., 470.

³¹ „He! peut-on se plaindre... O bienheureuse éternité des Saints! ô malheureuse éternité des damnés! ô mon Dieu...” I. m. 1720. 37.; ÖM. III. 469.

Bernát munkáiból merített alkalmas részletek. Annyi előrebocsátható, hogy legkedveltebb forrása Ágoston, leggyakoribb hivatkozása pedig Szent Pál, vele fejeződik be a hatodik fejezet is.³²

A „nincsen itt maradandó városunk” gondolatot követő két újabb fejezet az istenkeresésről és az üdvösségről szól:

7. napon Az Istennek minden cselekedetünkben való jelenlétéről.

8. napon Hogy az embernek micsoda gondjának kell lenni az üdvösségére.

VII. De la présence de Dieu dans toutes nos actions.

VIII. Du soin que l'homme doit avoir de son salut.

El kell távoznunk a vétektől, hogy a jó erkölcsben gazdagodjunk. „De oh! mely nyomorúság! mindenütt csak az Istenről és a Krisztusról való feledékenység uralkodik, reggeltől fogva estig, gyermekségtől fogva mindhalálig, az emberek minden gondolatjokot, kívánságokat, cselekedeteket a világnak, a haszonkeresésnek, a nagyravágyásnak és a gyönyörűségnek adják.” Nem tanulják a krisztusi evangéliumot. „Oh! hogy lehetne az Istenhez menni, mivel elfelejtik azt az egyedül való utat, amely oda vezethetné, azt az igazságot, amely megvilágosíthatná...”³³ A patetikus felkiáltások tartalmi indoka bő kifejtést nyer; a moralista panasza a 18. század eleji franciaországi fejlődési viszonyokkal függ össze, ami a polgárosodás erőteljes társadalmi jelenségére és a világi tudományok föllendülésére utal. A „crise de la conscience” tünetei jelentkeznek. A világ felé fordult emberek elhagyták az élő víznek kútfejét, „és magoknak kutakat ástak, béomlott kutakat, amelyek meg nem tarthatják a vizet...”³⁴ Jer. 2. A képletes Jeremiás-idézet értelme: a földi boldogságot keresők elvesztik az isteni kegyelmet; „valamint hogy a portól a szem nem láthat, úgy a vétek is meghomályosítja a belső szemet” — folytatja testi példával a lelki szemről, s a szív tisztaságának megőrzéséről.³⁵ A kereseténység „nagyobb része” elmúlatja az üdvösség dolgát; foglalatosságuk „csak időtöltés, hejábanvalóság”. Felsorol ilyen nemesi és polgári időtöltést: „némelyek csaknem egész életüket a vadászásban töltik, némelyek a kereskedésben, mások a dorbézolásban, a gyönyörködtetésekben...”³⁶ De a lelkükkal nem törődnek, pedig mindezek „csak füstben mennek, amidőn meg kell halnunk... az elmúlt idők vissza nem jönnek, és csak a haszon-talan bánattal maradunk...”³⁷ A gazdagságban sokan elfeledkeznek Istenről, úgy élnek „mintha az isteni rendelésnek nem volna gondja mindenre...” Ezt az alapgondolatot az evangélista intelme követi a szigorú erkölcsi követelményeket érvényesítő keresztényi életmódról, amelyet Mikes fejedelmi ura is követett a rodostói udvarban. „Erőlködjetek bémenni a szoros kapun, amely az életre viszen, amely is csak azoknak szoros, akiknek kemény a szívek... Luk 13... a kényes étellel nem lehet üdvözülni, a széyles út a veszedelemnek útja, és — fűzi hozzá a korjelenségre utalva — azoknak számok, kik azon járnak, véghetetlen.”³⁸ A rigorista szemléletű szerző imádkozásra, olvasásra, elmélke-

³² „Nincsen itt maradandó városunk, hanem a jövődöt keressük.” Hebr. 13; ŐM. III. 473., 1049.

³³ „... ils vivent toutes leurs pensées, leurs desirs, leurs actions au monde, à l'intérêt, à la gloire, au plaisirs. Et Dieu en paroit presque banni entièrement... On n'étudie plus Jesus-Christ, ni son Evangile: on ne le connoit presque pas...” I. m. 1720. 48.; ŐM. III. 474-475.

³⁴ „... et l'autre de s'être creusé des citernes entr'ouvertes qui ne peuvent tenir l'eau.” I. m. 1720. 49.; ŐM. III. 475.

³⁵ „Comme la poussière empêche l'œil de voir, le péché de même trouble l'œil intérieur.” I. m. 1720. 50.; ŐM. III. 475.

³⁶ „Toutes ces grandes entreprises, toutes ces occupations, ces projets auxquels ils se livrent tout entiers, ne sont qu'amusemens et que bagatelles, si on les compare avec l'affaire du salut.” I. m. 1720. 56.; ŐM. III. 477., 1050.

³⁷ „... qui s'en vont en fumée... Ces momens passés ne reviennent jamais, et ne reste qu'un regret mortal...” I. m. 1720. 56-57.; ŐM. III. 477.

³⁸ „... il faut faire effort pour entrer par la porte étroite...” I. m. 1720. 59.; ŐM. III. 478.

désre és jó cselekedetre buzdító sorait ágostoni gondolattal zárja: „Hogy az örökkévaló boldogságot elnyerhessük, nem lehet arról eleget előre gondolkodni.” Ezzel mintegy előkészíti a következő fejezetek elmélkedési témáihoz vezető utat.

Az újabb témacsoport Ádám vétkének fölidézésével kezdődik, s a keresztényi élet kötetmeit, példáit, valláserkölcsi gondolatkörét öleli föl. A fordítás megadja a fejezetcímeket a szövegben.

9. A vétektől való irtózásról.	IX. De l'horreur du péché.
10. A penitenciartartásról.	X. De la Penitence.
11. Hogy nem kell halogatni a megtérést.	XI. De ne point differer sa conversion.
12. Az alamizsnáról.	XII. De l'Aumône.
13. A szenvedésről.	XIII. Des souffrances.
14. A világot való megvetésről.	XIV. Du mépris du monde.
15. Az emberi tekintetről.	XV. Des respects humains.
16. Hogy magunkban nem kell bízunk.	XVI. De la défiance de soi-même.

A tematika kapcsán újabb auktorok is csatlakoznak az előbbiekhöz, mint szent Thascius C. Cyprianus, Nagy Szent Gergely, Aranyszájú Szent (Chrisostomus) János, Nagy Szent Leó, Szent Ámbrus, Szent Paulinus; s alább még Nagy Szent (Basil) Vazul és Tertullianus. A vétek megrontotta a szívet, s ez a rossz fészkévé vált, „mivel a szívből származnak a rossz gondolatok, a gyilkosságok, paráznaságok, lopások, hamis bizonyosságok, káromlások és emberszóllások...” Az első ember vétké az elmét is megvakította, s az embert az ördög rabjává tette. Csak a mindenható orvos gyógyíthatja meg őt lelki nyavalyájából. A megromlott szívet meg kell tisztítani, szívbéli penitenciát kell tartani. „La penitence du cœur” igazi bűnbánatot, „une véritable contrition” követel. A külső sanyargatás és a „színes penitenciartartások” („des penitences fausses”) lehet, hogy felindítják a szívet, de azt meg nem változtatják.³⁹ Az ószövetségi forrás szerint meg kell törni a kevélységtől felfuvalkodott elmét, s töredelmessé tenni a bánatba merült szívet. „Térjetelek meg hozzám, mondja az Úr, teljes szívetekből, böjttel, sírással és jajgatással, szaggassátok el szíveiteket és nem ruháitokat, ebből áll a szívbéli penitencia...” Joel 2. A keresztényi élet szüntelen penitencia, kereszt és türelem, hiszen „nincsen olyan ember, aki ne vétkeznék... aki gyalró ne legyen...” A krisztusi példát kell követni, élni kell az Úr könyörületességével. „A mi életünk csak egy cérnaszálon függ, ha az a cérna el talál szakadni, örökösön elveszünk...”⁴⁰

Az üdvösség elérését szolgálja a bűntelen élet és a keresztényi jó cselekedet. „Valamint hogy az égő tüzet eloltja a víz, úgy az alamizsna is eltörli a vétket...” Az alamizsnálkodás mennyei kincsgyűjtés; lelki haszna, a pénzvilág nyelvén szólva, „intéresre adunk, ha alamizsnálkodunk... az alamizsna nem költség, hanem jövedelem...”⁴¹ A lelki és testi alamizsna módot ad a szerző biblikus szociális eszméjének fölillantására. Egy bekezdésbe sűríti a szegény és a gazdag egymásrautaltságának gondolatát. „A gazdag és a szegény esszetalálkoztanak. Az Úr teremptője mind egyikének, mind másikának. A szegénynek csak ebben a mulandó életben vagyon szüksége a gazdagra, de a gazdagnak szüksége vagyon a szegényre, hogy örökké boldog lehessen, és úgy lehet azzá, hogyha segíti. Szent Gergely a szilfához hasonlítja a gazdagot és a szegényt a szőlőhöz; a szilfa noha szép legyen is, de gyümölcsöt nem hoz, a szőlő pedig ha gyenge is, rakva vagyon, amidőn a szilfára vagyon támaszva. Így a gazdag is segítvén a szegényt,

³⁹ ÖM. 479-482.; 1720. 60-72.

⁴⁰ „... Jesus-Christ est notre chef et notre modèle; nous sommes obligés de lui être conformes, et de l'imiter par une vie de croix... notre vie ne tient qu'à un fil; si ce fil vient à se rompre, on est perdu sans ressources.” I. m. 1720. 73-74.; ÖM. III. 483-485., 1051.

⁴¹ „On sème son blé, on met son argent dans le commerce: on ne craint pas de le perdre: c'est cependant tout risquer pour un profit fort incertain. Craindroit-on de donner son argent à Jesus-Christ...” I. m. 1720. 86-87.; ÖM. III. 488., 1052.

hogy el ne essék, részesül jó erkölcsében.”⁴² Az erkölcsi elv kinyilvánítása mellett a felebaráti kötelesség társadalmi szemszögből is hangsúlyt kap: „A szegénynek kell adni a szükségesen felyül valót, mivel az ötet illeti...” S hozzá egy jó tanács, ne úgy adj alamizsnát, mintha erővel vonnád el a fősvényiségtől, hanem szívből és jó kedvvel. „Adjatok, és adatik nektek” Luk 6. — zárja le tömören az evangélista mondásával a szűkölködők megsegítésével járó érdemszerzés témáját.

A lélektisztító szenvedés és a földi nyomorúság elviselése is az érdemszerzés üdvös eszköze. A „mindnyájan olyan nagy bűnösök vagyunk” aszkétikus szólam a világi boldogságtól az égi boldogság felé irányítja az elmélkedő olvasót. A szenvedés megalázza a szívet, gyarapítja a jó erkölcsöt; „itt égess, itt vágj Uram, és ne kímélj engemet bűnöst, boldog lések, hogyha az ideig való szenvedésekkel elkerülhetem az örökkévalókat, amelyeket megérdemlettem...”⁴³ — idézi a patetikus ágostoni szavakat. Az ő gondolatával fejezi be, „Krisztus keresztje a mi keresztünk nélkül minket nem üdvözít...” „Az evangéliumi tanítás szerint is ellene kell mondani a világi csábításoknak és veszendő dolgoknak: „Ne szeressétek a világot...”⁴⁴ (1 Jan 2). Nem úgy az olyan „szem-fül ember”, aki csak a világi kívánságokkal van tele. „Az élet kevésége az, amidőn rendetlenül kívánják a világi tiszteletet és becsületet, amidőn magunk felől belsőképpen sokat állítottunk, amidőn felebarátunkot megvetjük; az egész sebek között, amelyeket tett a véték szívünkben, ebből legnehezebb kigyógyítani, e minden vétkeknek a gyökere...”⁴⁵ A 18. század eleji francia társadalomra jellemző moralista bírálat az udvari és nagyvilági erkölcsökre is kiterjed. A jó erkölcsöt keresők kevés társra lelnek, a keresztények nem vallják meg hitüket, mert a világ előtt nem ebből áll a becsület. „Ezért vagy on azután, hogy oly mód nélkül kívánnak tetszeni és hízelkedni másoknak, mindenben dicsérni és követni a sokaságot... inkább tartanak az emberek ítéletjektől, mint az Istenétől...”⁴⁶ A világi életben divatosá vált „l’art de plaîre” ellen emeli föl szavát, mivel ellenkezik a jó erkölcs követésével. Sokan nem szégyenlik hivatalukat és mesterségüket, mások sem idegenkednek azokat követni, „csak abban hasznót lássanak”,⁴⁷ miért kellene hát éppen egy kereszténynek szégyenleni az olyan hivatalját, amely „oly tiszteletes, oly hasznos és amelyben annyit remélhetni?” Isten szolgálata azt is jelenti, hogy őbenne bízunk, ne magunkban. „Ha a cedrusfák eldőlnék, hát a gyenge nádszálak hogyné dőlnének el? Erősebbek vagyunk-e Sámsonnál? szentebbek-e Dávidnál? bölcsőbbek-e Salomonnál?”⁴⁸ hivatkozik a Királyok könyvére. Krisztus kegyelme és az isteni szeretet megóv a magahittségtől, „azt a kincset cserépedényben hordozzuk, ne bízunk az edényben, hanem kérjük azt,

⁴² „Le riche a donc infiniment plus besoin du pauvre, que le pauvre n’en a du riche. Le pauvre n’a besoin du riche que pour cette vie qui passe; et le riche a besoin du pauvre pour l’introduire dans le ciel...” I. m. 1720. 87; ŐM III. 489–490.

⁴³ „Brûlez, coupez, Seigneur; ne ménagez point un pecheur tel que je suis...” I. m. 1720. 95.; ŐM. III. 493.

⁴⁴ „N’aimez pas le monde, ni rien de ce qui est dans le monde...” Joan 2. I. m. 1720. 105.; ŐM. III. 495., 1053.

⁴⁵ „La troisième passion des enfans du siècle, est l’orgueil de la vie: c’est un desir deregulé de paroître, de l’être en honneur dans le monde, de dominer, d’exceller, de se voir élevé au-dessus du commun...” I. m. 1720. 102.; ŐM. III. 496.

⁴⁶ „De-là vient cette application perpetuelle à plaire, à s’accommoder aux personnes qu’on voit à flatter...” I. m. 1720. 110.; ŐM. III. 498.

⁴⁷ „On ne rougit point de sa profession, quelque basse et quelque méprisable qu’elle soit: il n’en est point au monde qui ne trouve des gens qui l’exercent sans respect humain, pourvu qu’il y ait quelque profit à faire.” I. m. 1720. 112.; ŐM. III. 498.

⁴⁸ „Les cedres tombent: que ne doivent pas craindre le roiaume? Qui osera se croire plus fort que Samson, plus saint que David, plus sage que Salomon?” I. m. 1720. 120.; ŐM. III. 501.

aki csinálta, hogy keziből le ne ejtse..."⁴⁹ A kérés megerősítéséről további fejezetek szolgálnak elmélkedésre alkalmas gondolatokkal.

Ezek a következők:

17. A szentségekről.	XVII. De l'usage des Sacrements.
18. A szentmise áldozatjáról.	XVIII. Du Sacrifice de la Messe.
19. A malasztokkal való élésről.	XIX. De l'usage des graces.
20. Az idővel való élésről.	XX. De l'usage du temps.
21. A jópéldaadásról.	XXI. De l'exemple.

A jó előkészülettel vett szentségek lelkileg igen hasznosak. Valójában számosan vannak olyan keresztények, akik csak névleg tartoznak a hívekhez. A korábbi panasz ismétlődik. „Egy jól tett gyónás és komunio elegendő volna a mi megszentelésünkre, mindazonáltal mennyi sok a gyónás és mely kevés a megtérés, mennyi sok a komunio és mely kevesen vannak az olyan keresztények, akiknek életjük megegyeznék az evangéliummal...” A szentmise áldozatján való buzgó részvétel megerősít a hitben; Krisztus kegyelme „olyan szükséges a jó életre, valamicsoda szükséges a lélegzetvétel a természet szerint való életnek, az elvonja az ember szívét a vétekhez való ragaszkodástól...” De aki visszaél az isteni kegyelemmel, lelkét veszedelembe sodorja; „amely föld gyakorta esőt vesz, azaz kegyelmet, és amely csak töviset terem, a'közel vagyon az átokhoz, és megégettetik”. Hebr 6. A bensőséges lelki élet elősegíti a kegyelem megőrzését. „Az imádsággal nyerik meg a malasztot, és ez az imádság inkább áll a szívnek kívánságiból és suhajtásiból, mintsem a szóból, amely csak külső jel...”⁵⁰ Minden időben és minden dologban élesíteni kell a kegyelmi állapotot, s ezért az idő eltöltése erkölcsi kérdéssé válik. „Nincsen semmi drágább az időnél...” — mégis sokan nem úgy cselekszenek, hogy az lelki hasznukra válják. „A mi boldogságunk vagy veszedelmünk azon áll, amint az idővel élünk. De oh! mely vakság? nagyobb része az embereknek az örökkévalóságnak kapujáig elmennek, mégis nem tudják, mire adatott nekik az idő, a napok, a holnapok és az esztendőek eltelnek, és senki nem gondolkozik azokról...”⁵¹ Az él jól az idővel, aki azt az üdvösség munkájára fordítja és ebben példát mutat; a példaadás követelményével összekapcsolódik a társasági életben érvényesítendő erkölcsi magatartás. „Az embernek természet szerint szükséges a társaság...”⁵² — de csak a jóra hivatott társaság. Példaadás lehet a beszédben, a „nyájaskodásban”, a szeretetben, a hitben, a tisztaságban, a tudományban, a tökéletességben, a jó erkölcsökben. A feleségek magaviseletére is gondot fordít. „Az asszonyok tisztességes öltözettel, szemérmertességgel és józansággal ékesítsék magokat, és nem fodorított hajjal, arannyal, gyöngyökkel vagy drága öltözetekkel...” Jaj annak, aki másokat megbotrántoztat; a rossz alkalmak megbotrántoztatást szülnek. „A komédiák, vendégségek, táncok, tisztátalan versek, rossz könyvek, énekek, szemérmertlenségek, mindezek véghetetlen vétkeket okoznak, az olyanok, akik az ilyeneknek kezdői, számot fognak adni a rossz példáért...” — „Les comedies par exemples, les operas, les bals, les danses, les poésies profanes et impures, les mauvais livres, les paroles et les chansons lascives, les tableaux deshonnêtes, les nudités scandaleuses, les modes contraires à la modestie chretienne...”⁵³ A fordító által némileg megkritikált al-

⁴⁹ „... c'est un tresor que nous portons dans des vases de terre: défions-nous de la fragilité du vaisseau et prions l'ouvrier qui l'a fait...” I. m. 1720. 121.; ŐM. III. 501., 1054.

⁵⁰ ŐM. III. 504-508-510., 1055.

⁵¹ „Bien ne lui doit être plus précieux, cependant il n'est rien qu'il neglige davantage et qu'il emploie si mal... Les uns vivent dans l'oisiveté, les autres dans le desordre, et d'autres enfin dans l'illusion... Employez donc votre tems à faire tout le bien... Le temps est court... la figure de ce monde passe...” I. m. 1720. 147-152.; ŐM. III. 511-513.

⁵² „Les hommes sont nés pour la société; cette société ne doit être que pour le bien, et jamais pour le mal...” 1720. 153.; ŐM. III. 514.

⁵³ ŐM. III. 515., 1056.; 1720. 157.

kalmak, színházi és szépirodalmi s szerelmi tematikát érintő példák a korabeli rigorista szemléletet tükrözik.

Ami a hívő lélekre és az Istenre tartozik, egy egész kis fejezetcsoportot alkot.

22. Az Isten akaratjával való megegyezésről.	XXII. De la conformité à la volonté de Dieu.
23. Az Istenben való bizodalomról.	XXIII. De la confiance en Dieu.
24. Az isteni szeretetről.	XXIV. De l'amour de Dieu.
25. A Krisztushoz való szeretetről.	XXV. De l'amour de notre Seigneur Jesus-Christ.
26. Hogy Krisztust kell követnünk mindenekben.	XXVI. De l'imitation de notre Seigneur Jesus-Christ.

Az átlagolvasó számára leegyszerűsített, de meglehetősen nehéz elmélkedő témával kezdődő folytatólagos részben a megromlott emberi akarat és az isteni akarat megegyezése egyszerű konklúzióval jár: „Egy kereszténynek nem kell más akaratjának lenni, hanem hogy az Istent szeresse... és kapcsolja magát az ő akaratjához...” Ez meghatározza a vallásgyakorlat és kegyesség, a szent könyvek olvasásának és az igékről való elmélkedés alaphangját. „A valóságos áitatosság az Isten akaratjának követésében áll...” Az emberi megpróbáltatásokban enyhülést hozó vallásos filozófia építőköve az Istenben való bizodalom, mely belső békességet szerez. Ám nem „baj és viaskodás” nélkül; erős próbákat kell az embernek kiállni, de „a bizodalom megnyílt szenvedéseket, és segíti őket, és az Isten rendelése alá ajánlván magokat, békességes tűrésben bírják lelkeket, amég segítségét veszik...”⁵⁴ Aki Isten országát és igazságát keresi, teljes az isteni szeretettel, amely átfőmálja az emberi jellemet. Tömör fogalmazásban: „A szeretet tűró, kegyes, nem irigykedik, nem cselekszik gonoszul, fel nem fuvalkodik, nem tisztesség kívánó, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem gondol gonoszt, nem örvendez a hamisságon — ellenkezőleg —, örvendez az igazságon, mindeneket eltűr, mindeneket hiszen, mindeket remél, mindeneket elszenvd.” Az „amour de Dieu” fölgerjesztéséig, a szív indulatának fölindításáig emel a léleknesesítő gondolat. „Oh! szeretet, aki mindenkor égsz és soha el nem aluszol, oh! szeretet, mely Istenem vagy, gerjessz fel engemet... mondjuk el Szent Ágostornal, mely későn kezdettek szeretni oh! régi és mindenkori új szépség tégedet, mely későn szerettek...”⁵⁵ A lírai meditáció átvezet a krisztusi szeretethez; ő „az út, az igazság és az élet” s ezért üdvös az ő követése. Semmi sem választhat el Krisztus szeretetétől, „de oh! mely kevesen vannak, akik ezt mondják...” — hangzik a megújuló panasz. Krisztust kell követni, az ő életéről és példájáról kell elmélkedni. Az „imitatio Christi” jegyében írott fejezetben az apostoli azonosulás kegyes buzgalma fogja el az elmélkedőt, „én élek, de: nem én élek, hanem a Krisztus él énbennem...” Gal 2. A világi elme ragaszkodik a földi hiábavalóságokhoz, de nem lehet Krisztust és a világot követni, „az olyan két úr, akiket egyszersmind nem lehet szolgálni...”⁵⁶

A szeretet törvényének betartása kiterjed embertársainkra is. Ezt két fejezet tartalmazza:

27. A felebaráti szeretetről.	XXVII. De l'amour du prochain.
28. Az ellenséghez való szeretetről.	XXVIII. De l'amour des ennemis.

⁵⁴ „La confiance en diminue les peines à proportion qu'elle est grande: mais elle n'empêche pas qu'on n'en souffre; elle fait seulement qu'on n'en est pas accablé, qu'on possède son ame par la patience, que soumis à l'ordre de Dieu...” I. m. 1720. 173.; ÓM. III. 517–520.

⁵⁵ „L'amour, dit saint Augustin, ne peut être oisif, c'est un feu qui agit toujours. L'amour de Dieu opere de grandes choses où il est...” I. m. 1720. 182.; ÓM. III. 522.; „Que je vous ai aimé tard, ô beauté si ancienne et toujours nouvelle, que je vous ai aimé tard!” 1720. 184.; III. 523., 1057.

⁵⁶ „Ce sont deux maîtres qu'on ne peut point servir tout ensemble...” I. m. 1720. 202.; ÓM. III. 524–528., 1058.

Igazságos és valóságos legyen ez a szeretet, és „ne színes... a magunk gyönyörűségéért” való, ne a magunk hasznát, hanem annak lelki javát tekintsük.⁵⁷ Az ellenségnek tett jó cselekedetről számos példa idézhető a bibliai történetekből; József megmentette bátyjait a haláltól, akik meg akarták őt ölni; Dávid hasonlóképpen bánt Saullal, az ő nagy ellenfelével. Krisztus is megbocsátott ellenségeinek. Az erkölcsnemesítő gondolatot egy ágostoni idézet összegezi: „Nehéz akárkinek az ellenségét szeretni, de nehezebb még a pokolban égni...”

Az utolsó fejezetekben erősödik az önvizsgálatra szorító meditáció, a lelki buzgalomra ösztönző gondolat.

29. Az Isten szolgálatjában való buzgóságról. XXIX. De la ferveur dans le service de Dieu.

Az ó- és újszövetségi példák tanúsága olyan buzgóságra indít, amelyről az apostoli hasonlat szól Krisztusra hivatkozva; „végy töllem tűzben megpróbált aranyat, hogy gazdag légy (Apoc 3.); ennek a szent tűznek kell tehát szüntelen égni a mi szívünknek oltárán...”⁵⁸ De a lágyág gátolja az isteni szolgálatot, s azt ímmel-ámmal cselekszik, külsőképpen, „Oh! mely háláadatanság, mely igazságtalanság!”⁵⁹ Mindez a szívet „nagy rettentő szükségben teszi” s megkeményíti. A zsoltár lírai hevülete ragadja ki az elmékedőt az ilyen gondolatokból: „Meghevült bennem a szívem, és az én elmékedésemben felgyullad a tűz, mondá Dávid.” Ps 38. Az önmagunkba tekintés a konkluziója a következő, Mária-tiszteletéről szóló fejezetnek is.

30. A Boldogságos Szűzhöz és a szentekhez való áitatosságról. XXX. De la devotion à la sainte Vierge et aux Saints.

A részletező kifejtés Szent Ambrus intelmébe torkollik: „Vizsgáld meg figyelmetességgel a Boldogságos Szűznek egész életét, nézz abban valamint egy tükörben, hogy megláthassad a tiédben micsoda fogyatkozás vagy, és miben kell azt megjobbitani.” Végül az utolsó napra való téma az égi és földi összeköttetés megteremtését célozza anyagi közvetítéssel.

31. A szent angyalokhoz való áitatosságról. XXXI. De la devotion aux saints Anges.

Az angyalok népes seregei, akik hívek maradtak isteni teremtetőjükhöz a pártütőkkel szemben, Isten dicséretét zengik, a kerubok, szeráfok, trónusok, adominatók, fejedelemségek, hatalmasságok, erők, az arkangyalok s az őrzőangyalok, akik az ember kalauzolására rendeltettek. „Az angyal vezeté útjában az ifjú Tobiást, ugyan ő általa is tölté be az Isten ötét és az egész házat áldásával...” Az isteni parancsra tevékenykedő s az emberek sorsával foglalkozó angyali lények „szüntelen felmennek és leszállnak azon a titkos ajtaján... e' mind nagy titokban megyen végben, mi semmit sem látunk, mindazonáltal e' nincsen különben...”⁶⁰ Az angyali közreműködés szemléletes megjelenítése az üdvösség útjára tereli az elmékedő gondolatait. Ezekkel a „tökéletes teremtetett állatokkal” együtt kell viaskodni a gonosz ellen, mert „nincsen győzelem viaskodás nélkül” — „on n'a pas la victoire sans combat...”⁶¹ Úgy kell élni, hogy az Isten munkáját végbe lehessen vinni. Így valósítható meg a keresztény ember párbeszéde Istennel, a misztikus kontaktus, a „Dieu qui nous parle” lelki élményének átélésével.

⁵⁷ „La troisième condition de l'amour du prochain, est qu'il soit véritable et sans dissimulation...” I. m. 1720. 209.; ÓM III. 531–532.

⁵⁸ ÓM. III. 535.

⁵⁹ „Quelle ingratitude! quel mépris! quelle injustice!” I. m. 1720. 223.; ÓM. III. 535–537.

⁶⁰ „Ils montent et descendent continuellement par cette échelle mystérieuse...” I. m. 1720. 241 ÓM. III. 543., 1059.

⁶¹ I. m. 1720. 247.; ÓM. III. 545.

A hitében és valláserkölcsei tartásában megerősödött olvasó a *Keresztényi Gondolatokhoz* illesztett kisebb írásokban további útmutatást kaphat: „Hogy micsoda tiszta szokásokat kíván a kereszténység”,⁶² a francia szövegnek megfelelő hű fordításban. Ez arra ösztönzi, hogy a többi vallásoktól különböző keresztényi vallás igazságát megismerve, hű fia legyen a „makula és ránc nélkül való” anyaszentegyháznak. Majd keresztényi rendtartást ajánl: „Az életnek rendéről”⁶³ minden napra, hétre, hónapra és esztendőre. S végül az „Imádság” – „Priére”⁶⁴ Mikes újabb műfaji próbálkozása. Abafi „nemcsak mély áhítattal készült imát” látott benne, hanem „mint (fejedelmi urának példáját követve) Mikes által, saját gondolkozása s érzelmei szerint készített imát, – melynek tehát biographicus, az egyént jellemző értéke van.” Dézsi kimutatta, hogy ez is fordítás; az imaszöveg megvan a kiadásban.⁶⁵ Az imádság mintegy sűrítve tartalmazza a *Keresztényi Gondolatok* elmélkedő témáinak lényegét, rövid bekezdésekbe foglalva azokat. Íme az első kettő: „Megváltó Jézusom, Uram és én Istenem, cselekedjed velem azt a kegyelmességet, hogy adj olyan elmét nékem, amely örömmel gondolkodik az Istenről és az örökkévalóságról. – Adj szent gondolatokat, egyenes akaratot, mely megegyezzik a tiédvel, buzgó kívánságot a mennyekhez.” S a bujdosó élethez illő következő imahang: „Adj olyan hitet, mely megvesse a világot és kedvelje a szegénységet, gyalázatot és szenvedést... Adjad, hogy erősen bízzam az Isten ígéretiben... Adjad, hogy szomorúságim penitenciátartók legyenek és üdvösségre valók...” A befejező sorokban felbukkanó „mors christiana” gondolat sokban emlékeztet a levélíró utolsó leveleinek imádságos tónusára.⁶⁶ „Adj nékem oly okos és vigyázó keresztényi életet, mint olyannak, akinek csakhamar meg kell halni. – Adj csendes halált nékem, hogy hadd élhessek örökkön örökké teveled.” A bujdosó levélíró és fordító imafohászai egybecsengenek, Mikes vallásos lelkiülete nyilatkozik meg bennük.

A fordítás forrásául szolgáló *Pensées chrétiennes*...-típusú könyvek elterjedtnek mondhatók a francia klasszicizmus utolsó évtizedeinek egyházi irodalmában. A szigorú egyházi előírásoknak nem mindegyik felelt meg a vallásos vitairadalom eme gazdag korszakában. Ezért a jezsuita cenzor Patouillet három jansenista szellemű könyvet is indexre tett ilyen cím alatt.⁶⁷ Anonim kiadásuk gyakori, például *Pensées chrestiennes d'une âme qui parle à Dieu*.⁶⁸ Említhető egy kiváló stílusáról jól ismert szerző műve is, *Pensées chrétiennes pour toutes les jours du mois*, par le Père Dominique Bouhours, Jésuite.⁶⁹ Bouhours könyvének van egy magyar kivonata⁷⁰ Kereskenyi Ádámtól.

A hazaiak érdeklődését mutatja az a tény, hogy Mikessel csaknem egyidőben egy magyar pálos latinra fordította le Vernage művét: *Cogitationes Christianae extractae e scriptura sacra ac sanctis Patribus, pro omnibus diebus mensis*.⁷¹ A fenti gyér próbálkozásokat tekintve megállapítható, hogy a világi Mikes vallásos elmélkedő tartalmú

⁶² „De la pureté des mœurs que demande le Christianisme.” I. m. 1720. 249–256.; ŐM. III. 546–550., 1059–1060.

⁶³ „Regle de conduite chretienne.” I. m. 1720. 258–267.; ŐM. III. 551–554.; az alkalmi regulák „Du réveil. Du lever. Des habits. De la priere. De la meditation. De la lecture. De la sainte Messe. Du travail. Des repas. De la recreation. Des visites. Du silence. De la retraite. Du Sacrement de Penitence. De la Communion. Des Tentations. De l'examen du soir. Du coucher.”

⁶⁴ I. m. 1720. 256–258.; ŐM. III. 550–551., 1061.

⁶⁵ ABafi, i. m. 1878. 131–133.; Dézsi, i. m. 190.

⁶⁶ ŐM. I, 300., 798.

⁶⁷ N. PATOUILLET, *Dictionnaire des livres jansénistes*... Anvers, 1752, III. 224.; ZOLNAI Béla, *Mikes érzései*. Minerva, 1937. 21.

⁶⁸ Sur des sujets tres-importants où Ceux qui cherchent Dieu sincerement pourront trouver dequoy s'instruire des plus grandes veritez. Paris chez Fr. Muguet, 1684.

⁶⁹ Nouv. Éd. augmentée. Paris, S. Mabre-Cramoysie, 1684, in-12° (korábbi kiad. 1669, 1672); németre, angolra, sőt görögre is lefordították.

⁷⁰ Buda, 1763; latinra egy magyar író, BELNAY György Alajos fordította le 1805-ben.

⁷¹ EK A. 8. kézír. A címben tovább az áll, hogy franciából latinra fordított munka. Anno 1746.

fordítói teljesítménye nyelvi szempontból felülmúlja az eddig ismert hazai vállalkozásokat. A valláserkölcsei meditációs gondolatok tolmácsolásában sem marad el itthoni kortársai mögött.

Angyalosi Gergely

IGNOTUS AVAGY A KRITIKAI IMPRESSZIONIZMUS

Ignotus, az irodalmi harcok vezéralakja, a *Nyugat* elsőszámú debattere, a nép-nemzeti iskola fő ellenfele, az irodalom autonómiájának védelmezője a politikával, vagy legalábbis a rosszhiszemű politikai befolyással szemben — mindezen jelzők ma már alighanem irodalomtörténeti közhelynek számítanak. Közhelyek abban a pozitív értelemben is, hogy nagyjából-egészében elfogadhatjuk őket érvényesnek. Ignotus valóban mindez volt — és ezen felül még, így szól az utolsó közhely, impresszionista kritikus is. A továbbiakban főleg az utóbbi tétel érvényességét kísérelnénk meg alaposabban megvizsgálni, magától értetődően összefüggésben Ignotus gondolkodásának egyéb sajátosságaival, melyekre az irodalomtörténet eddig talán kevesebb figyelmet fordított.

A kritikai impresszionizmus beillesztése az induló *Nyugat* körüli irodalmi-politikai harcok történetébe látszólag semmiféle problémát nem okoz. Ignotus és társai elsősorban egy agyonpolitizált — vagy inkább: agyonideologizált — irodalmi légkörben próbáltak érvényt szerezni újszerű irodalomeszményüknek. Ma már nyilvánvalónak tűnik, hogy részükről nem pusztá taktika volt a nemzeti ideológia, a „faji jelleg” részleges elfogadása az irodalomban. Nem egyszerűen azért nem rázták le a nemzeti jelleg jármát, mert akkor semmi esélyük sem lett volna arra, hogy helyet — bármilyen szerény helyet — találjanak az akkori magyar szellemi életben. Nem voltak kozmopoliták abban az értelemben, amint azt a konzervatív irodalmi publicisztika próbálta beléjük látni. Miért is lettek volna? A legnagyobb hatású gondolkodók, így pl. Taine, Európa-szerte hangsúlyozták a „race” és a „milieu” meghatározó szerepét, megfelelvén az evolúció, a történelmi-társadalmi determinizmus darwini-spenceri koncepcióival. Ignotus sem azt tagadja, hogy a magyar irodalomnak van nemzeti jellege; még azt sem mondja, hogy nem kellene lennie. Amit tagad: az, hogy a nemzeti jelleg kimutathatóság feltétele és egyben elsőszámú ismérve az irodalmi értéknek. Nem hisz a kozmopolita irodalomban, hanem ki akarja tágitani a nemzeti jelleg tradicionális és a huszadik század elejére már régen szűknek minősülő fogalmát. Továbbá több írásában kifejti, hogy — megfelelően a kor determinista gondolkodásának — magától értetődő *következménynek*, az irodalmi alkotással velejárónak tartja a nemzeti (vagy az egyenértékű korabeli szóhasználat: faji) tulajdonságok megjelenését a műben. Ami pedig minden jelentékeny irodalmi alkotásban elkerülhetetlenül jelen van, azt főleg és egyben káros *követelményként* az írók elé állítani.

Általában véve az egyetlen követelmény, ami a műalkotással szemben támasztható: hogy „jól legyen megcsinálva”. Bátran állíthatjuk, hogy ezen a — nem túl tetszetős magyarsággal megfogalmazott — télen nyugodott az irodalmi autonómia egész századeleji programja. E tétel, mint később részletesen kitérünk rá, számos egyéb állítást is feltételezett. Többek között annak a felismerését, hogy nem létezik „irodalmiatlan” téma vagy életanyag — minden élménytípusból épülhet jelentős irodalom. Annak hangsúlyozását is jelentette továbbá, hogy a jelentős alkotó tudatában minden *ideológia és világlátás* összefügg a mű létrejöttének egyéb szubjektív feltételeivel. Amiből az is következik, hogy nincs egyetlen olyan kitüntetett ideológia vagy világnézet, amely számonkérhető lenne az alkotóktól. (Gyakran felhozták Ignotus ellen — átgondolatlanul — az erkölcsi relativizmus, sőt az erkölcstelenség vádját is, pontosan ezzel az ideológiai „engedékenységgel” kap-

„Per quemdam Sacerdotem almae provinciae Ungaricae, ordinis S. Pauli primi Eremitae e Gallico atininitati donatae, ac...” i. m. 187.

csolatban. Ignótus világlátásának agnosztikus-szkeptikus vonásaira még visszatérünk; ám már itt megállapíthatjuk, hogy az „erkölcstelen” vagy „embertelen” műalkotás lehetősége sem merült fel gondolkodásában. Számtalanszor leírta, hogy az etikusság a műalkotásnak ugyanolyan létfeltétele, mint a nemzeti jelleg. Az esztétikai szféra nem fogadja be az amoralitást. Ez persze nem azt jelenti, hogy az erkölcs mint történelmi kategória ne járt volna együtt a szemében bizonyos változékonysággal és szociológiai határozottsággal. Ugyanez vonatkozik a művész politikai felfogására is. Az író állhat akármely politikai platformon vagy lehet — és a századelőn ez volt különösen veres posztó az ideológiai konzervativizmus szemszögéből nézve — akár teljesen apolitikus is: mindez még semmit sem mond műve esztétikai értékéről.

Az esztétikai érték tehát azt jelenti Ignótusnál, hogy amit a művész a mű létrehozása előtt — most ne firtassuk, mennyire tudatosan és szavakba foglalhatóan — elgondolt, azt „meg tudta csinálni”. Itt persze azonnal két újabb probléma merül fel, amelyek Ignótus előtt sem maradtak rejtve. Az egyik az a kérdés, hogy miképpen szerezhetünk tudomást a szerző előzetes szándékáról? Ignótus maga nyilván úgy vélte, hogy ez a szándék kiolvasható az elkészült műből; ám közvetve-közvetlenül majd minden kritikájában megív ezzel a problémával. A másik az, hogy melyek a „megcsináltság” kritériumai? Vannak-e olyan formális előfeltételek, amelyeknek alapján eldönthetjük, hogy a művészi „kivitel” sikerült vagy sem? Ilyen típusú ítéleteinkben mekkora szerepe van a szubjektivitásnak? Vannak-e tisztán esztétikai törvényszerűségek?

Ezen a ponton kell számot vetnünk az impresszionizmus problémájával. Ignótus — ennyit nyugodt derűvel előre bocsáthatunk — minden tekintetben a minimumra igyekeztet korlátozni az esztétikai ítéletet befolyásoló és meghatározó „objektív” determinánsok szerepét, legyen szó akár történelmi-szociológiai, akár politikai, akár szűkebb értelemben vett poétikai meghatározottságról. A lehető legkisebb mértékben ismerte el az ún. „törvényszerűségeket” a művészet területén (sőt, erős székspszist táplált a természettudományok által felállított törvények iránt is). Ez azonban nem azt jelenti, hogy soha, semmiféle szabályt vagy megkerülhetetlen determinizmust nem hozott fel érvként kritikai munkásságában. Emma asszony maszkjában például így bírálja saját, Kóbor Tamásról írott kritikáját *A Hétben* (1896): „Mondja lelkem, ki az a szegény ember, aki maguknál az irodalmi kritikákat írja? Azt hiszem, valami nyugalomba vonult osztrák tábornok lehet, annyira ragaszkodik a törvényekhez s szabályokhoz, s ő sem ismeri el Napóleont nagy hadvezérnek, mert minden rend és hagyomány ellen cselekedve vakmerősködött ötöt helybenhagyni.” Jól tudta tehát, hogy a kritikaírárs nem lehet meg szabályok, és ha úgy tetszik, törvényszerűségekre való hivatkozás nélkül. Komlós Aladár ennél jóval kisebb tudatosságot látat Ignótusnál, midőn ezt írja róla: „... míg Gyulai — Ignótus szerint — a maga egyéni tetszését nézte örök törvénynek, ő fordítva, azt hitte, hogy egyéni tetszést mond ki, pedig általános, sőt ismert törvényekre bukkant.”

Minden irodalmárnál előfordul persze, hogy felfedezi a spanyolviaszt, és Ignótust sem védte semmi ettől. Annál is kevésbé volt felvértezve ez ellen, mivel mindig arra törekedett, hogy saját képe legyen a műalkotásról, amelyről véleményt kellett mondania, és mindig csak oly mértékben kapcsolta be egyéni erudíciójából adódó ismereteit, amennyire az múlhatatlanul szükséges volt. Így persze előfordult, hogy egyéni töprengéseinek eredményeként olyan felismerést fogalmazott meg, amelyet nyugodtan idézhetett volna valamelyik klasszikustól, vagy a kor irodalmi publicisztikájából. Ám nem volt annyira naiv saját pozitív elveinek létezését illetően, mint azt Komlós érzékelteti. 1930-ban, *A Nyugat útjáról* szólván így emlékszik vissza kritikai működésének kezdeteire: „A Hét-nél tanultam meg, fokoztint s belemélyedve, azt a gyakorlati esztétikát, mely tételeit nemcsak a meglevő művészetből vonja le, hanem a jelentkezőből is...” Számtalanszor hangsúlyozta azt a ma már közhelynek ható tételt, (melynek kifejtését többek között az impresszionizmussal nem vádolható Lukács öregkori esztétikájában is megtalálhatjuk), hogy minden jelentős művész újjáteremti a szabályokat; s hogy voltaképpen minden nagy műalkotásnak megvannak a maga által teremtet esztétikai törvényszerűségei; joggal-méltányosan csak ezeknek alapján ítéltető meg. Ignótus tehát tisztában volt ezzel; megkísérelte, hogy a szabályok és a törvényszerűségek terén is kitapintsa a

műalkotások által létrehozott új létminőségeket. Hogy minél kevésbé ítélkezzen a „már meglevő” alapján, ami az előítéletesség fő forrása, és ítéleteit a mű belső sajátosságaihoz igazítsa. Ez a törekvés magától értetődően felfokozza a szubjektivitást, ezen belül is az olyan kritikusi adottságok szerepét, mint a beleérzés, az érzelmi nyitottság, az előítéletlenség. Megnövekedett annak a jelentősége, hogy a kritikus képes-e „ráhangolódni” a mű hullámhosszára; hogy saját megérzéseit, belátásait, korábbi élményeit – egyáltalán, énjének egész addigi történetét – mozgósítani tudja-e a mű befogadásakor? S hogy mindezzel együtt milyen szerepet juttat ítélkezésében a hagyománynak? (Amellyel szemben, írta egyszer Ignótus nagy vihart kavargatva, csak egyetlen kötelességünk van: az, hogy elfelejtsük. Jegyezzük meg rögtön: csak az aforizma kedvéért fogalmazott így. Valójában pontosan tudta, hogy a hagyományt nem lehet elfelejteni, hogy a hagyomány mindenféleképpen része a kritikus gondolkodásának.)

Általában, mint tudjuk, a fent említett szubjektivisták vonásokat szokás az impresszionizmusnak tulajdonítani. Hiszen nagyobb szerepet juttatni a kritikus tevékenységben a szubjektivitásnak, s kisebb jelentőséget tulajdonítani a törvényszerűségeknek feltétlenül együttjár azzal, hogy előtérbe kerül az ellentétes vélemények létjogosultságának problémája. Ha ennyire számítanak a kritikus belső, egyéni adottságai, magától értetődik, hogy el kell ismernünk az érzékelésmódok különbözőségét, sőt az esztétikai hagyományokhoz való viszony eltéréseit is. A modern (posztmodern) esztétikai teóriák gyakran hangsúlyozzák, hogy a XX. század második felének alkotója teljesen nélkülözni kénytelen az alkotás szabályainak támasztát. Ez nem úgy értendő, hogy „szabálytalanul” alkot, hanem hogy magukat a szabályokat is neki kell előállítania, a szabályteremtés mintegy az alkotás intencionált részévé válik. Ignótus ugyan nem mondta ki ezt ebben a formában, de valami hasonlólt sejtetett, amikor (idézett 1930-as beszédében) azt mondta, hogy a képzőművészetben lehet ugyan még valamelyest törvényszerűségként ható, determináló tényező az anyag, ám a költészetre még ezt is csak „módjával” lehet alkalmazni, „mert a költő még az ő anyagát, a nyelvet is, alkalmazáskor egyúttal teremti is...” Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a gondolkodásmód nem egyenletesen érvényesült Ignótus fél évszázados aktív alkotói tevékenysége során; de arról sem, hogy terjedelmes életművében olyan szövegekre is bukkanhatunk, amelyek közelebb állnak az impresszionizmusról alkotott közkeletűbb képhez, mint a modernista vagy különösképpen a posztmodern teóriákhoz. Mielőbb közelebből szemügyre vennők a „közkeletűnek” nevezett impresszionizmus-felfogást, szögezzük le tehát újból: a hagyományos vélekedés szerint a kritikai impresszionizmus egyfajta defenzív szerepet töltött be Ignótusnál. Korolláriuma volt az irodalom, s általában az esztétikai szféra autonómiájáért folytatott harcnak. Egyben azonban – éppen defenzív és *ab ovo* negatív jellege miatt – alkalmatlan volt a határozottabb világnézeti arculatú művek teljes értékű kritikai befogadására; az impresszionista szemlélet mélyén meghúzódó elvtelenség és relativizmus miatt pedig méltán hívta ki maga ellen azoknak a támadókedvet és elítélését, akik már a század első évtizedétől „valódi”, rendszerszerű *világnézet* kialakítására törekedtek és ennek megfelelő esztétikai elvrendszert és kritikai gyakorlatot próbáltak megteremteni. A továbbiakban főleg azt vizsgáljuk, hogy ez a sommás (noha kétségtelenül koherens) elközelítés mennyiben szorult módosításra.

Az irodalomkritikai impresszionizmus fogalma Carloni-Filloux tanulmánya szerint kb. 1885 és 1914 között bukkant fel legtöbbször az európai irodalmi publicisztikában. Ennek ellenére, jegyzik meg, e fogalmat „jóformán lehetetlen definiálni”. Általánosságban annyi mondható el erről a bírálói attitűdről, hogy a kritikus szubjektivitását és a mű találkozását próbálja megragadni és bemutatni, lehetőleg minél kevesebb elvi közvetítéssel, a lehető „legnaivabb” módon, a spontaneitás maximumán. Ezek a kritikusok arra helyezik a hangsúlyt, hogy kidomborítsák: miféle módosulásokat idézett elő tudatukban a művel való találkozás. Szemben állnak mindenféle tudományos objektívizmussal. Módszerük az, hogy nincs semmilyen módszerük, mivel minden rendszer *a priori* gyanús a szemükben. Ez persze erősen kétségessé teszi, hogy lehetséges volt-e valaha is koherens impresszionista kritikai magatartás? A szakirodalom válasza e kérdésre általában nemleges. Szokás felemlíteni, hogy a legelszántabbnak elismert impresszionisták

is használtak gondolatmenetük kifejtésekor előzetesen felállított kritériumokat, folyamodtak dogmákhoz, hivatkoztak szabályokra. Ha ezt a megközelítést elfogadjuk, úgy impresszionista kritikusok voltaképpen sohasem léteztek; csupán olyanok, akik meggyőződésből (szubjektív, irracionalista mítoszaikhoz való ragaszkodásból) nem voltak hajlandók tisztázni saját működésük elvi előfeltételeit és kimondatlan dogmáit. Ebben a jellemzésben valószínűleg sok az igazság és erősen el kell gondolkoznunk azon, hogy érdemes-e megtartanunk az „impresszionista” elnevezést? Mi indokolja ennek a kategóriának a megőrzését azon felül, hogy szerepel az irodalomtörténeti hagyományban és nagy általánosságban érzékeltet egy – voltaképpen kivihetetlen – kritikusi intenciót?

A francia irodalomtörténetben impresszionista kritikusként szokták említeni Jules Lemaitre-et (1853–1914), Anatole France-ot (1844–1924), Rémy de Gourmont-t (1858–1915), a *Prétextes* szövegeit író André Gide-et (1869–1951), de ide sorolják Paul Souday-t, Léon Blum-ot és az esszéíró Alain-t is. Ignotus talán leginkább de Gourmont-ra emlékeztet közülük alkatalig, aki elődje és példaképe lehetett annak hangsúlyozásához, hogy a kritikus ítéletei objektíve megalapozatlanok. A francia kritikus számára semmiféle abszolút bizonyosság nem lehetséges. „Időlegesen tehát minden eszmét elfogad, egészen addig, amíg új tény nem merül fel és arra nem kényszeríti, hogy ellentmondjon önmagának. Egytől-egyig minden eszmét meg akar ízlelni, anélkül, hogy bármelyiknél is lehorgonyozna.” Könnyen belátható, hogy ez voltaképpen az általános világmagyarázatokkal és a nagy gondolati rendszerekkel szemben táplált, évszázados hagyományokkal rendelkező francia szkepticizmus felújítása és alkalmazása az irodalomkritikára. Mint ilyen, csupán a jelenségek *végleges*, objektív és támadhatatlan magyarázatának lehetőségét veti el, ugyanakkor azonban szem előtt tartja azt aényt, hogy az embernek a világban való eligazodáshoz folyamatosan orientáló elvekre, eszmékre van szüksége. Ezeket az elveket és eszméket a gyakorlatban úgy kell kezelni „mintha” az objektív valóságra mutatnának rá, de mindig készen kell állni, hogy lemondjunk róluk és megváltoztassuk őket, amennyiben egy másik szituáció ezt követeli. Az irodalomkritikára vonatkoztatva ez annyit jelentene – s hasonló felfogást figyelhetünk meg Ignotusnál –, hogy mindig azokat az elveket és eszméket kell előnyben részesítenünk, amelyek az adott műről az adott (ma így mondanánk) befogadói szituációban többet mondanak, teljesebb magyarázatot adnak. Rémy de Gourmont-nál azonban van még egy gondolatkör, amelynek alapján rokoníthatjuk őt Ignotussal. Az intelligencia *disszociatív* szerepét emeli ki ugyanis, ami azt jelenti nála, hogy azokat az asszociációkat, amelyeket a megszokás csoportosít egy bizonyos szó köré, a kritikusnak dezintegrálnia kell. Mégpedig éppen abból a célból, amelyet Ignotus is gyakorta megfogalmazott: a megszokás csapdáit elkerülendő, vagyis az előítéletektől való tartózkodás végett. A francia szerző azonban még ennél is tovább ment; kifejezetten „destruktív” törekvésekről tett tanúbizonyságot, különösen fiatalkori írásaiban. „A kritikus elsőrendű feladata” – írja – „még csak nem is a kételyek elhárítása... ennél messzebb kell mennie, rombolnia kell, gyújtogatnia. Az intelligencia a tagadás kitűnő eszköze”. Nos Ignotus általában nem fogalmazott ilyen radikálisan, de lényétől nem állhatott túlságosan távol a tagadás szellemében ez a diabolikus megfogalmazás – ezt a kortársi visszaemlékezések éppúgy alátámasztják, mint az a portré, amelyet Babits rajzol róla (vagy legalábbis jellemének egyik oldaláról) a *Tímár virgúl fiában*.

Ha további hasonlóságokat keresünk a századvég-századelő francia kritikájában, akkor France és Proust nevét kellene még említenünk. Antoine Compagnon írja kitűnő könyvében, hogy France azért támadta Barrès patriotizmusát, Lanson szolidaritástéóriáját és Brunetiére moralizmusát, mert mindegyikben az ideologikus célzatú irodalom egy-egy változatát látja. (E polémiainak többsége az 1880-as évek végére esik.) Proust, ha France-éval nem is teljesen azonos álláspontonról, szintén elutasító az ideologikus vagy tendenciózus irodalommal szemben. (Egy sokat idézett mondása szerint az a mű, amely nyíltan vállalja valamely tendencia szolgálatát olyan, mint az ajándék, amelyen rajta hagyták az árcédulát.) Proustnál (különösen Ruskinról írott tanulmányában) ezen felül az impresszió kerül a középpontba, egyfajta intellektualizmus-ellenes éllel. A különböző benyomások összekapcsolása nála hangsúlyozottan egyéni aktus, az emlékezet és az ér-

zékenység fényének hirtelen fellobbanása. Nem az elbeszélés és az élet, hanem az írói nyelv és az élet viszonya érdekli és ez ösztönzi az egyes mondatok vizsgálatára. A mű egy és oszthatatlan egység számára, élő egész, amely nem darabolható részekre, amellyel az olvasónak szinte együtt kell lélegeznie. Innen továbbblépve viszont az a véleménye, hogy az olvasó végső soron önmaga olvasója, a mű csak egy optikai eszköz, amelynek segítségével megláthatjuk önmagunkban azt, amit nélküle nem észleltünk volna. Az olvasás eszerint a mindenki lelkében benne rejlő könyv „fordítása” lenne.

Visszatérve Ignotushoz: első gyűjteményes (szépprózát, esszét és aforizmákat egyaránt tartalmazó) kötete, az *Olvasás közben*, 1906-ban jelent meg. Érdeemes némi figyelmet fordítanunk arra az önarcképre, amely aforizmaiból kibontakozik. Az *Emma asszony levelei* előszavában Kardos Péter Ignotus és újságíró-kollégái álnév-mániáját a divaton és az újságírás praktikus szempontjain kívül „a liberális személyiség” identitásválságából eredezteti. Nos, a szubjektív, önmagára irányuló reflexiók alátámasztják ezt a vélekedést, s kirajzolják az identitásválsággal küszködő személyiség képét. Az *Olvasás közben* legelején ezt a megjegyzést találjuk: „Nagypám átimádkozta az életét, apám átremélte, én tudomásul veszem.” Péterffy Jenőre hivatkozva állítja: „Az életet túrni kell, ez a legveleje”. Ehhez a passzív, az életet elszenvedő felfogáshoz a *fin de siècle* halál-hangulatát tükröző gondolatok társulnak. A halál szerinte „nem megszakítja az életet, hanem az élet megkezdi a halált”. Az egész élet „furcsa, szálnalmas, utálatos, neveltséges, a halál előre küldött szorongásától verítékes.” Mindez sajátos módon jól összefér nála azzal a felismeréssel, hogy „minden teremtetett állatok s minden ismerőseim közül legkíváncsibb magamra vagyok, de legkevésbé magamat ismerem.” A saját énjét külsővé, a megismerés tárgyává idegenítő esztéta-szemlélet számára itt válik igazán fontossá a művészet. (Látjuk ez egyezik Proust idézett kritika-felfogásával, mely szerint az olvasás során a kritikus voltaképpen önmaga énjének könyvében lapoz, önmagát ismeri meg egyre jobban, ám sohasem teljesen.)

A legalaposabb önjellemzés A *szamárság dicsérete* című írásban található; szokása szerint Ignotus itt is maszkot öltve mond véleményt önmagáról az „öregúr” monológjában. Ezt a szubjektum-képet pedig szoros szálak fűzik irodalomfelfogásához és a kritika feladatairól alkotott elképzeléseikhez. Az általánosan elterjedt hiedelmek szerint az impresszionista személyiség-felfogás egyfajta szubsztancia-nélküliséget jelent, állandó változást a kívülről érkező „benyomások” hatására, az én totális képlekenységét, ami egyfútt jár történetének, múltjának elvesztésével. Nos, A *szamárság dicsérete* nem ezt a felfogást tükrözi. Az új ismeretek, mondja itt Ignotus, mindig a már meglévőt építik tovább az egyénben. A szkepticizmus inkább a megszerzett ismeretek objektív érvényessége iránt mutatkozik meg. Érdeemes idéznünk az „öregúr” szavait: „De látja: én magam is efféle ember vagyok; van bizonyos helyes intuícióm némely nagy dolgok felől, minden egyéb felől pedig elméleteim vannak, amelyek semmit sem magyaráznak meg igazán, melyek sohasem egészen illenek arra, amire vonatkoznak, s a valóságot össze-vissza kell prokrusteseznem, hogy teóriáimba belefektethessem; amely intuícióimban magam sem bízek igazán, de amely elméleteket mégis mindig mindenre ráhúrok, remélve, hogy ráillenek”. Hozzáteszi, hogy ez a jellemzés még az olyan nagy tudósokra is illik, mint amilyen Marx és Spencer: állhatatos törekvésük az objektív igazság megragadására ugyanis nem óvta meg őket a könnyelmű általánosításoktól és a hamis következtetésektől. Ignotus a jelek szerint egyenlő fontosságot tulajdonít a megismerésben az intuíciónak és a kész teóriáknak; mindkettőt kiküszöbölhetetlennek tartja a gondolkodásból és egyiket sem véli abszolút biztosítéknak az igazság megragadására. Nem hisz abban, hogy az egyén mindent átfogó, logikus rendszert építhet fel azokból az egymástól függetlenül létrejött, egymásnak gyakorta ellentmondó elmélettelredékekből, amelyekkel a különböző szituációk kihívására próbál választ adni. Az elméletek szerinte tartalmazhatnak ugyan igazságot, ugyanakkor azonban mindig torzítanak, vagy legalábbis nem illenek teljesen a valóságnak arra a szeletére, amelyet meg akarunk világítani a segítségükkel.

Az intuícióban mintha jobban bíznék Ignotus; mindenesetre elemibb létfeltételnek véli, hogy helyes intuíciónk is legyen a valóságról. Az elmélet, az absztrakció, mondja,

mindenképpen kései történelmi fejlemény, míg a valóságérzék még a legprimitívebb emberi gyakorlathoz is nélkülözhetetlen. Ahhoz, hogy az ember élni tudjon, nem szükséges az ismeretek pontossága. Ezért állítja szembe az „öregúr” a cselekvés és a megismerés emberének típusát. A helyes cselekvéshez „nem is kell tudatosan tudnunk a dolgok rendjét, elég, ha idegeinkben benne van a dolgok ösztöne, s idegeink bölcsen és okosan cselekszenek, mialatt elménk a legszamarabbul gondolkodik.” Példái: Goethe, aki rossz, klasszicista elveket vallott, ám jó verseket írt; és Bismarck, aki antiszocialista volt (a szocialista-ellenesség Ignotus naiv szocializmusa számára ezidőtájt egyszerű tévedés, a valóság helytelen megítélése), de kétségkívül jó politikus. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „A szó és a tett két külön világ, melynek semmi köze egymáshoz”. És: „Néha a beszéd is tett, néha a tett sem mond semmit”.

Az „öregúr” monológjából kiindulva módosítanunk kell az „impresszionista kritikus-ról” alkotott képünket. Ignotus nem tagadja sem az egyén múltjának, történelmének szerepét az ítélkezésben, sem pedig az általánosító, tehát törvényszerűségeket kutató elméleti gondolkodás jelentőségét. (Sőt, az utóbbit elkerülhetetlennek tartja.) Az elvont felismerések abszolutizálása ellen van kifogása. „Teljes igazság éppúgy nem található sehol, mint ahogy vannak vegyi elemek, amiket mindeddig tisztán előállítani nem sikerült. (Ebből a mondatból is látható, hogy Ignotus a „szigorú tudományok” területére is kiterjeszti ismeretelméleti szkepticizmusát.) Ellenszenvезik a „nagy világboldogító igazságokkal”, amelyek „prokrustesi műtéteket” hajtanak végre a valóságon; ezeket művészet-ellenesnek is tartja. Az irodalmi alkotások esztétikai fogyatékosságait a leggyakrabban abból eredezteti, hogy alkotójuk ragaszkodott valamely eszméhez, amelynek igazságát elébe helyezte a mű belső követelményeinek.

Rendkívül jellemző ebből a szempontból az, amit Tolsztoj *Feltámadás* című regényéről ír. Nem látja hitelesnek Nyehljudov „megváltásának” történetét, mert ott érzi mögötte a tolsztoji „nagy világboldogító igazságot”. Érvelésében szinte a „realizmus diadala” lukácsi elméletének körvonalai derengenek fel. „Mert ez a nagy Tolsztoj állandó tragédiája: sokkal jobban ismeri az életet, s becsületes fró lévén, sokkal kevésbé tudja meghamisítani, hogysem rá tudná húzni az ő nem evilágból való kaptafájára.” Ebből kitűnik az is, hogy — noha a valóság objektív megismerésének lehetősége felől erősen szkeptikus — eldönthetőnek tartja, hogy egy elméleti, világszemléleti álláspont a valóságtól elrugaszkodott-e vagy sem. Ha nem is tudjuk megmondani, hogy pontosan mi is az igazság, azt józan gondolkodással megállapíthatjuk, hogy a róla alkotott elképzelés agyunk gőzös terméke csupán, vagy pedig valóban segít minket önmagunk és a világ valamivel jobb megismerésében. (Útalunk rá, hogy a szocializmus eszméjében Ignotus nem a „nagy világboldogító igazságok” egyikét látta, noha nyugodt derűvel helyezkedhetett volna erre az álláspontra, hanem a társadalmi fejlődésről alkotott egyedül *reális* elképzelést). Éppen ezért nem tartja kizártnak, hogy Tolsztoj egyszer még kiköszörüli a csorbát egy új regényben. „S ha bele is fog ebbe a regénybe, ki tudja, az ő reális és igazmondó tolla nem nyargal-e el vele a reális életfelfogás felé, hogy megint a legkitűnőbb praktikus cáfolatát írassa meg vele az ő neo-evangélista próféta-ábrándjainak?” (Az már más kérdés, hogy Ignotus szintén egy utópikus eszmét állít szembe a Tolsztoj által javasolt „evangéliumi lemondással”. Mindannyiunknak Nyehljudovokká kell válnunk, „gőgös és gazdag nagy urakká”. „Az egész emberiségnek kell felemelkednie, nem pedig azoknak is letérnie, akik már egyszer *felül* voltak.” Ez a probléma azonban, mint utaltunk rá, inkább Ignotusnak a társadalmi fejlődésről, a szocializmusról alkotott nézeteivel függ össze. Nincs kizárva, hogy éppen ilyen elmarasztalóan nyilatkozott volna arról a regényről, amely ebből az utópiából ácsolt volna Prokrustes-ágyat.)

De nemcsak valamely ideológia kifejezésének erőszakolása eredményezhet szerinte művészi fogyatékossgat, hanem a műfaji sajátosságok félreismerése vagy tisztetben nem tartása is. Ekkoriban úgy látja, hogy a próza fejlődése szükségszerűen tart a naturalista regénytől az „analista” lélekelemző regény irányába. A külső társadalmi körülmények ábrázolása nem lehet az irodalom végcélja, mivel ezek a körülmények „mindenkinek egyformák”; ezért következik be a cselekmény centripetális törekvése az emberi benső irányába. A novella és a regény természetének különbségét abban

látja, hogy az előbbi aktív, az utóbbi passzív műfaj. „A cselekvés lefolyását zavarják a leírások, az epizódok és az elmélkedések, míg egy passzív történetet érdekessé tesznek és megvilágítanak.” Az általa egyébként olyannyira tisztelt Arany Jánost ezért kénytelen elmarasztalni. „A Toldi Szerelme, amely gyönyörű különben, abban fogyatékos, hogy Arany János hatalmas erővel drámaivá tette az eposzt, de mégis epizódokkal s leírásokkal zavarta meg a gyors lepergést követelő cselekményt — gyönyörűekkel, de fárasztókkal, mert helyükre nem valókkal.” „A novella embere cselekszik valamit” — tágtíja tovább a felismerést —, „a regény embereivel pedig történik valami”. Ignotus egészen odáig merészkedik a műfaji sajátosságok meghatározásában, hogy az aktív-passzív jelleget a férfi-női princípium különbözőségéhez társítja. A cselekvő, férfias műfaj eszerint a novella, míg a regény az asszonyisághoz áll közelebb, mert „az asszony arra született, hogy történjenek vele a dolgok”.

Itt is hangsúlyozza ugyan, hogy „A művészet souverain, mindent meg szabad csinálnia, amit meg tud csinálni”, ám láthatóan felteszi, hogy a műfaji szabályszerűségek átlépése meglehetősen valószínűtleníti a sikert. „Hogy tehát a drámaíróknak mindenesetre embereket és eseményeket kell színpadra vinnie: az éppúgy nem az esztétikusok önkényes kieszélése, s éppúgy a természet sajátos fogatkozásának szövetkezése, mint az, hogy nincs az a Liebig, aki másképp jutna alumíniumhoz, mint hogy bizonyos agyagnemeket tesz a kohójába.” Ha azonban ezt a hasonlatot komolyan vesszük, nehezen képzelhetjük el, hogy létezik művészi zsenialitás, amely szembeszegülhetne ezzel a törvénnyel. Ignotus ennek a műfaji törvényszerűségnek az alapján marasztalja el Ibsent, akinél szerinte túlteng az eszmeiség, ezért nincs elegendő élet a figuráiban. Gerhard Hauptmannál ezzel szemben nagyszerűnek tartja a művészi célkitűzést, csupán a megvalósítást érzi tökéletlennek. „Hauptmann Gerhard nagy költő, bár igen kevés dolga sikerült teljesen. De egy sincs, aminél könnyen ne szöknék a szemembe, észrevéven, hogy mire gondolt ez az ember és mit akart megcsinálni.” Hebbelnél azt kifogásolja, hogy egyik művében a versbeszéd „az eleve kész mondanivalóra kívülről ráerőltetett forma, amely nem segíti a kifejezést.” Tehát a kötött forma Ignotus szerint a műalkotás szerves része, amely csak művészi kudarc esetén választható le a mondanivalóról. Ugyanakkor — meglehetősen naivitással — mintha azt feltételezné itt, hogy prózai művek esetén eleve elfogadható „az eleve kész mondanivaló”.

A forma és a mondanivaló szerves kapcsolatának követelménye egyébként igen gyakran felmerül ítéleteiben. Nem ért egyet pl. Arannyal abban, hogy hadat üzent a ragrimnek, mert ez „a magyar vers lelkével ellenkező”. A magyar stírofa ugyanis „a gondolatmenetnek is szakasza, melyen belül a párhuzam s az ellentét uralkodik, mind a kettő módosított ismétlés formájában”. Ugyanebből az elvből kiindulva próbál véleményt alkotni a szecesszióról is, amelynek problémái már jó néhány éve foglalkoztatják.

1899-ben, *Még egyszer a szecesszióról* című cikkében teljes mértékben kifejezésre juttatja ellentmondásos érzéseit a mozgalommal kapcsolatban. Nem igen hisz abban, hogy a magukat szecessziósoknak nevező művészek valóban valami gyökeresen újat hoztak, hogy tehát a szecesszió szónak szabatosan visszaadható teoretikus jelentése van. A szecesszió „mint ilyen nem is egzisztál, s csakis a művészek abbéli törekvését jelenti, hogy azt csinálják, amit ők akarnak, s ne azt, amit más akar vagy akart vagy fog akarni.” Ebben a tekintetben, tehát a művészi szabadság tekintetében viszont teljes mértékben melléjük áll, s megvédi a különbözőzéshez való jogukat. Mellékesen arra is rávilágít, hogy mire van és mire nincs joga a kritikusnak. Ignotus szerint a kritikus természetesen mondhatja, hogy egy nő tetszik neki — ám nem mondhatja meg a művésznek, hogy miképpen alkosson. „Jogom van megállapítani, hogy nem tudta megcsinálni, amit akart. De hogy mit és hogyan akarjon, abba nem szólhatok bele. Ez a művészet teljesen szubjektív természetéből következik; abból, hogy a művészet szubjektív magyarázata a világnak, ellentétben a tudománnyal, mely a világot objektíve magyarázza. A tudományban nincs helye az egyéniségnek, mert a tudományban egy igazság van. A művészetben annyi igazság van, ahány ember.” Ezért „a művészetben minden irány jogosult.” Ezen az általános szabadságnyilatkozaton túl azonban ekkor még nem próbálja megragadni a

szecessziós „művészetakarás” specifikumát — a jelek szerint nincs is meggyőződve a specifikum létezéséről.

Az *Olvadás* közben lapjain kedvelt preraffaelitái (Ruskin, Morris, Crane) művészetén tündödvé már felveti a kérdést: „Alexandrinizmus-e vagy renaissance az archaizáló művészi mozgalom?” Pontosan érzékeli az iparművészetet újjászülő szándékok lényegét, vagyis azt, hogy e művészek „a mindennapos életet szépséggel akarják átítani”. Ezért fordulnak vissza a középkor felé, amely példát ad arra, miként lehet „az élet fájdalmát, a munka kényszerűségét a szépséggel megédesíteni”. Ez ösztönzi őket a gép, a gépen végzett munka elleni lázadásra, hiszen hitük szerint csak a kézzel végzett munka lehet szép és élvezetes. Ignótus minden megértése és rokonszenve ellenére elutasítja ezt a — Lukács így mondta volna — „romantikus antikapalista” gesztust. „Ugyan: nincs igazuk. A géppel való bánás neveli az ember önértetét, kormányzó, áttekintő és alakító léleknek és hatalomnak érzi magát, csak emberhez méltó állapotok középett legyen ura a gépnek.” Ám azt is észreveszi, hogy a preraffaeliták éppen „szocialista érzésük” miatt választották „evangéliomukká” a művészetet.

De igazi jelentőségüket mégiscsak abban a törekvésükben látja, hogy a művészetet az életbe akarják átvinni, s ennek legalább részleges sikerét már nem vonja kétségbe. „A preraffaeliták e nagy érdemét nem kisebbítheti semmi túlzásuk, különködésük, s törekvéseikkel nem mindig lépést tartó tehetségük.” Elítéli a szecessziós „Buchschmuck”-ok burjánzó stílusát és divatját, és — itt térnénk vissza a forma és a mondanó szerves kapcsolatának Ignótus-i követelményére — megállapítja: „Ez művészietlen dolog, mert a forma érzéki hatásai pofonvágják a különböző tartalom értelmi hatását.” De ez a szemében mit sem von le a szecesszió mint művészettörténeti tény fontosságából. Azt várja, hogy amennyiben szembenézünk a szecesszió jelenségével, akkor „ma, hetedfélszáz évvel Aquinói Szent Tamás után végre valahára belátjuk, hogy a cél termi a törvényeket, s az adalékokból fakadnak az eszmék: ma örök igazság a szecesszió, mely a művészi formákat az anyagok természetéből és a dolgok rendeltetéséből fakasztja ki.” Eszmetörténeti szempontból még jellemzőbb e gondolat folytatása. „A szecesszió a darwinizmus a művészetben: a körülmények teszik a formákat”; „(...) s valahol és valahányszor az embereknek megjö az esze, lelkiismerete és józólése, politikában, művészetben szecesszió támad.” Ez utóbbi állítással persze ismét kezd elhalványodni a szecesszió *esztétikai* specifikuma okfejtésében, s az irány újfent csak a művészet korlátozhatatlan szabadságának, s egyben a körülmények általi meghatározottságának „partalanított” jelképévé válik. A művészet szabadságának szinte rögeszmés hangsúlyozása („A művészetbeli igazságok egymásnak homlokegyenest ellentmondanak, s ma egyik igaz, holnap a másik (...) a művészetben annyi az igazság, ahány a művész, ahány az ember, s ahány a kor, amely az embert megszülte”) azonban nem fedheti el azt a tényt, hogy a szerves forma eszménye, a műfaji sajátosságok „örök” követelményei, továbbá valamely, elvileg és pozitíve meg nem határozott szociológiai és lélektani realitás-koncepció szinte törvényként funkcionál Ignótus tudatában. Mindezek alapján úgy kellene módosítanunk a híres Ignótus-i tételt, hogy a művésznek ugyan valóban mindent szabad, amit meg tud csinálni, ám bizonyos dolgokat *ab ovo* lehetetlen megcsinálni. Ezekre vonatkozhatnak az esztétika — mondjuk így — „kvázi-törvényei”.

Ignótus felfogása természetesen így is igen távol áll mindenféle normatív esztétizálástól. Mélyen és őszintén meg van győződve arról, hogy ezeken a nagyon szerényen és óvatosan kijelölt határokon belül a művészet lehetőségei szinte korlátlanok. Meg is fordíthatjuk ezt az állítást: a normatív előírások felfüggesztése egyben a kritikának, illetve az elméleti esztétikának azt a lehetőségét is megnyírbálta, hogy *előre lássa* a művészet és az irodalom változásait. Ignótus az irodalomkritikus ama típusának első képviselője a magyar irodalom történetében, aki nagy műveltsége dacára minden új műalkotással úgy áll szemben, mintha egy teljesen ismeretlen birodalomba kellene belépnie, ahol a legváratlanabb szituációk kihívására kell felelnie. Jelmondata: „Wer der Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen.” Nagyon fontos, hogy úgy érzi: *neki* kell megfelelnie a mű által támasztott, előre nem látható követelményeknek, nem pedig a műnek kell az ő várakozásait kiszolgálnia. Elismeri a műalkotásnak azt a jogát, hogy provokáljon, ki-

mozdítson lelki nyugalmunkból, hogy olyan belső aktivitást váltson ki belőlünk, amely egyben önünknek addig önmaga számára is ismeretlen oldalát vetíti elénk. „Vannak komisz, tolakodó és nyugtalanító írók, akik nemcsak maguk látnak tovább az orruknál, de engem is rákényszerítenek, hogy tovább lássak, vagy legalábbis tovább nézzek.” „Azok az igazán nagy könyvek, amiket az olvasó kétségbeesetten tesz le: hát kellett ez nekem?!”

Az *Olvasás* közben íásaiból az is kiderül, hogy Ignótus véleménye a művészet szabadságáról (amely egy szabadabb társadalomnak felel meg) párban jár a művészet kollektív birtoklásának eszményével. A szecessziót azért is támogatja, mert a mindennapi élet átesztétizálásának gondolata lehetőséget teremt a szépség köztulajdonba vételére, s ez egyben növeli az individuum szabadságát is. (Ignótus tudniillik úgy véli, hogy a szépségtől való elzárttság az egyén szabadságjogainak ugyanolyan megcsonkítása, mint az anyagi javaktól való megfosztottság.) A következő mondatok akár másfél évtizeddel később, a *Vörös Újságban* is megjelenhettek volna: „A művészet közkinccs, s a művészi dolog is az, s élvezetét a többi ember elől elzárni éppoly jogtalanság, mint aminő az erdők elzárása.” „Bizonyos, hogy az eljövendő szebb és jobb világban a magántulajdon mindenekelőtt a művészi dolgokon fog megszűnni; kinek-kinek módja és joga lesz úgy ékesíteni az ő otthonát, ahogy csak kedve tartja, de mentül ékesebb lesz ez az otthon, annál természetesebb lesz, hogy nyitva álljon mindenki számára, akit érdekel.” „Hiszem, hogy az eljövendő kollektív világban a képkollekciónak bealkonyodik, a képek el lesznek osztva magánházakban s középületekben, s a nap bizonyos óráiban így gyönyörködhetik bennük mindenki.”

A „művészi dolog” köztulajdonba vételét azonban legalább kétféleképpen lehet elképzelni (világnézeti és esztétikai alapállástól függően). Egy elitista-monolitikus művészetkonceptió alapján, amely az esztétikai értékek mibenléte és az esztétikum áldásos társadalmi hatása felől kétélt nem ismer. Ebben a vízióban a művészet birodalma zárt kincsesházként jelenik meg; a kincs mibenléte, értéke, elképzelt hatása egyértelműen adott; csupán meg kell nyitni a nagy tömegek számára ezt a birodalmat. (Ez volt pl. az 1919-es kommunista kulturális elit álláspontja.) Ignótusnak erről szükségszerűen más véleménye kellett, hogy legyen; ma úgy mondanánk, hogy „pluralizálta” a maga számára mind a lehetséges esztétikai értékek tartományát, mind pedig – ennek logikus folyományaként – a befogadásmódok és az ízlésképző tevékenység mezejét. „Nekem sohasem tetszett Longfellow híres verse, *I shot an arrow*; a művész munkája nem nyíl, amely egy darabba talál, s amit meg lehet találni, hanem olyan, mint Jókai ichor-lövegei, amik milliárd szilánkká robbanva porladnak szét, a kilövője maga sem tudja merre mindenféle a világon, s minden egyes szilánkjá úgy éget, viszket, puszít meg győgyít, mint az egész...” A művészi hatás kiszámíthatósága természetesen nem független gondolat a történelmi korszakok egyenértékűségéről és relativitásáról alkotott elképzelésétől, vagyis a finalitásos, teleologikus történelemszemléletek elutasításától. Meggyőződése, hogy minden kor saját képre, s igényei szerint formálja a történelmet, s a művészi produkciókat is ezen igények szerint fogadja be, s értékeli. Az esztétikai befogadást egy meghatározott ízlésszémény, világkép vagy ideológia nevében szabályozni, számára normákat előírni Ignótus szemében racionálisan megalapozatlan, morálisan véthetetlen álláspontot jelent.

„Vakmerőség, semmire, de éppen semmire sem támaszkodó elbizakodottság; feltenni, hogy a világ egységes; hogy minden jelenség alapján ugyanaz s valamennyin ugyanaz a törvényszerűség az úr. Honnan gondoljuk ezt? Mi jögon?” S noha a gyakorlati életben elismeri ennek a „szemtelen feltevésnek” a praktikusságát, világításként, „tudatos világnézetként” elfogadhatatlannak tartja, s ugyanígy elutasítja az olyan művészetszemléletet, mely ennek az elvnek az alapján áll. „A világnak mindig az a rendje, ameddig eljutott” – mondja. Könnyen belátható, hogy ennek a történelemfelfogásnak a relativizmusa együtt kell, hogy járjon az *egyetlen* kanonizálható mű-jelentés, mű-értelem bármiféle dogmájától való viszolygással. A műalkotás többféleképpen-értelmezhetőségének elméleti kérdése *expressis verbis* nem vetődik fel Ignótusnál ebben az időben. Am az alkotó szubjektum oldaláról többször is megfogalmaz valami olyasmit, mint később a befogadó oldaláról Popper Leó a maga félreértés-elméletében. A művész hiába szeretne *egyfajta* üzenetet eljuttatni embertársaihoz (ha ugyan megfogalmazódik benne ez az igény); nem

lehet képes elgondolni, mi mindent juttathat „a világon és az idő végtelenségében” az emberek eszébe.

Ezen a ponton Ignotus némileg habozik; gondolatvilágába ugyanis bele kell illesztenie a romantikus zseni-koncepció örökségét, amelytől nem tud és nem is akar szabadulni. „Lehetetlen” – tűnődik – „hogymint Shakespeare meg Arany János mindazt tudatosan csinálta volna meg, ami csodálatos mindenre való gondolatot ki lehet náluk mutatni. De mégis mindenre gondolniok is kellett.” Itt talán Freud mélyebb ismeretének hiánya akadályozta a paradoxon feloldásában. De lényegében pszichológiai kategóriák nélkül is azt állítja, hogy a zseni öntudatlanul is „mindenre gondol”, vagyis az általa teremtett világ felmérhetetlen gazdagsága rejtélyes kapcsolatban áll a művészi személyiség belső adottságaival.

A történelmi relativizmus mélyen gyökerező tudata Ignotusnál egyáltalában nem azt jelenti, hogy semmiféle jövőképpel ne rendelkeznek. Idéztünk már példákat kissé naïv szocializmusára (amely azonban sohasem fejlődött üdvanná és megváltás-teológiává). Láttuk azt is, hogy megenged magának bizonyos előrejelzéseket a prózáirás jövőbeni fejlődésére vonatkozólag (ezeket természetesen mint saját korának közvetlen szükségleteit fogalmazza meg). Van elképzelése arról is, mi lesz a zsenik szerepe „az új világban, a gyönyörködés világában”. Mert ezt a világot – önmagához hűen – az egyéni képességek, tehetség-különbségek szabad kibontakozásaként, nem pedig a falanszterszerű egyenlőség birodalmaként képzei el. Nos, az általa óhajtott világgállapotban „a Sokak nem féltékeny gyűlölői, hanem lélekzsendítő Maecénásai lesznek a kiválasztottaknak.” A zsenialitás semmit sem veszít tehát jelentőségéből (szó sincs arról, hogy mindenki lángésszé válik), de a művészet köztulajdonba kerülve, a zsenialitás is közvagyon lesz és végre harmonikus viszonyba kerül az őt eltartó közösséggel. Gondolkodásának azon rétegeiben, amelyekből „szocializmusát” kívántuk felszínre hozni, Ignotus a szociáldarwinizmus és a klasszikus liberalizmus eszményeit próbálja egyensúlyba hozni a korabeli szocializmus egynémely elgondolásával. Ez a törekvése természetesen nem járhatott teljes sikerrel; de volt elegendő személyes bátorsága ahhoz, hogy bevallja nézetrendszerének következtelenségeit, ellentmondásait, vakfoltjait. Ez a vállaltan kevert, ellentmondásos világszemlélet csak olyan emberben alakulhatott ki, aki sohasem engedte át magát teljesen semmiféle „ideológiának”, még a szívéhez legközelebb állónak sem. „Mert nem igaz, hogy az ember szabadnak születik, inkább: rabszolgának születik, a természeti erők, a vadállatok, az embertársak, az éhség és a szerelem rabszolgájának. Az sem igaz, hogy egyenlőnek születünk; inkább kezdetül fogva roppant fokbeli különbségek vannak köztünk erőre, képességre, ügyességre s fejlettségre. S végre az sem igaz, hogy testvérekül születünk; inkább: gyilkos ellenségeül születünk egymásnak, *homo homini lupus*, akik egymás elől esszük el a kenyeret, foglaljuk le az odvakat és szüreteljük le a szerelmet. Szabadság, egyenlőség és testvériség felé csak az igyekezhettek, aki tisztán látja, hogy nem szabadsággal, egyenlőséggel, s testvériséggel indulunk útnak.” Ez volt a Nyugat-korszaknak nekiinduló Ignotus hitvallása.

Varga Rózsa

ILLYÉS GYULA ÉS FORBÁTH IMRE LEVELEZÉSÉRŐL

Illyés Gyula és Forbáth Imre levelezésének kezdetét az első levelek hiánya miatt némi homály fedi. Nem tudjuk, hogy a kapcsolatteremtésben melyikük volt a kezdeményező. Időrendben az első megőrződött levél Forbáth válasza Illyésnek feltehetően az akkori lapokban, köztük elsősorban a *Nyugatban* betöltött szerepével összefüggő, kéziratkerő levelére. Osvát súlyos családi krízise, majd tragikus halála után a *Nyugatban* közölt publikációk alapján úgy tűnik, hogy az időben nagyrészt Illyésre hárult a fiatal és az ország határain kívül élő magyar költők, írók toborzása és kritikai számbavétele. Forbáth bemutatkozó jellegű válaszából arra lehet következtetni, hogy azt megelőzően közvetlen személyes kapcsolatot, levelezést nem igen lehetett köztük. Ezt látszik alátámasztani For-

báth gratulációja is Illyés Gyula első kötetéhez,¹ amely a levél írásának feltehető dátuma előtt közel egy évvel jelent meg.

Az *ItK* 1992. évi 2. számában közölt levelezés ötödik leveléből kiderül, hogy Forbáth már Illyéssel felvett kapcsolata előtt is küldött kéziratokat a *Nyugathoz*. Prágai, de ezidőben többnyire Berlinben tartózkodó szerelméhez írt egyik leveléből² tudjuk, hogy 1929-ben Magyarországról „egy halom” könyvet hozott (neveket nem említ); az új verskötetéből ítélete szerint „bukolikus hangulat” árad, amittől nem volt elragadtatva. Szükszavú megjegyzéséből tűzés lenne arra következtetni, hogy Forbáth felismerte volna a magyar költészetnek a 20-as évek vége felé kibontakozó új irányát, azt azonban jól dokumentálja, hogy élénken érdeklődött a magyarországi irodalom újdonságai iránt.

Mindezek a levelezés megindulásában feltétlenül számbaveendő tények. De a már az első levelekből kicsapó baráti érzést, a „testvérré” találás mindkét részről kifejezett őszinte örömet mindkettejüknek a lélek mélyebb rétegeiből és kapcsolatuk történetének előzményeiből kell eredeztetnünk. Összetartozásuk külső kerete a forradalmi mozgalom, amelyben kora ifjúságuktól kezdve benne éltek. Eszmei rokonságuk eredőjét felnőtté érésük, öntudatosodásuk hasonló történelmi körülményeiben, az első világháború és a forradalmak eseményeinek közös élménytartományában, s egyéni és költői életútjuk kezdeteinek sokban hasonló determináltságában kell keresnünk. Egymásra találásuk fellobbantotta a még alig múlt, de már végérvényesen lezárultnak látszó ifjúságuk forrólázás hitét a világ megválthatóságában. Levelezésük kezdetének idejére e hit lángjának fényei már szinte mindenütt kihunyóban voltak, költészetükben is többnyire csak hunyó paraszak izzásaként csillantak fel néha.

Művészek, írók egymáshoz való hasonlítóztatásának sok értelme nincs; értéküket teljesítményük egyedisége szabja meg mindenekelőtt. Illyés és Forbáth össze nem hasonlíthatók. Nem mérhetők egymáshoz, többek közt azért sem, mert az emberi lét televényének közel sem hasonló anyagából gyúrta őket az élet. Keresve sem igen lehetne találni társadalmi háttérükben, emberi habitusukban, költői alkatukban, s mindebből következően életművükben és végigjárt életútjukban egymástól annyira eltérő egyéniségeket, mint amilyen e két költő volt.

Első írásaik egymás mellett, a bécsi magyar emigráció, Kassák és Barta Sándor lapjaiban jelentek meg az 1920-as évek elején.³ Ez azonban már következmény. Szellemi rokonságuknak, emberi és írói-költői karakterük kialakulásának determinációját keresve időben még hátrább kell lépünk. Forradalmiságuk genezisének legmeghatározóbb momentuma az a tény lehetett, hogy mindkettőjük felnőtté válását a háború tűzkeresztsége, a szinte még gyerek-kezükbe adott fegyver kényszerű használata váltotta ki, indította meg. Csakhogy míg Forbáth ezt az első világháború ütközeteiben, az ágyútöltelékké alázottak lázadása, a front két oldalának testvéresülése folyamatában szenvedte meg, addig a nála négy évvel fiatalabb, s 1919-ben még ugyancsak kamasz Illyés a nemzeti létün-

¹ ILLYÉS Gyula, *Nehéz föld*. (Versek.) Bp., 1928. Nyugat, 80 l.

² FORBÁTH I., Jarmila Haasovának írt, 1929. szept. 11-én keltezett leveléből: „... Da fällt mir ein, dass ich fast verrückt wieder nach Literatur bin, und sehr dankbar wäre für alle Zeitschriften u. so weiters. — Habe ich eine Sendung magyarismen aus Budapest bestellt und bekommen — es sind paar neue und gute Lyriker, die aber fast alle bukolisch sind.” (A levél Varga R. birtokában.)

³ Forbáthot Kassák indította el költői pályáján. A *Ma* 1921. 1.sz.-ban jelent meg első három verse, az 1922-es számokban összesen kilenc; ezeket továbbiakkal kiegészítve 1922-ben kötetben is megjelentette: FORBÁTH I., *Versek*. (A címlapot Bortnyik Sándor tervezte.) Wien, 1922. *Ma*, Elbemuhl Druckerei, 47 l. — Barta Sándor Kassáktól való leszakadása után új lapokat indított, s Forbáth ettől kezdve a *Mában* barta nem, csak Barta *Akaszott Ember* és *Ék* c. lapjaiban publikált. — Az utóbbiban jelent meg — eddigi ismereteink szerint — Illyés első publikációja: *Az új nemzetközi irodalom ismertetése és kritikája*. (Ék, 1923. márc.20. 5–6. l.), majd ezt követően Barta és Kassák lapjaiban párhuzamosan a kortárs francia lírikusok — Cocteau, Sauvage, Huidobro, Apollinaire, Eluard, Tzara, Goll, Cendrars — verseinek fordításai. Az *Ék*ben 1924 januárjában jelent meg első, *Vildgosság*, s februárban az *Éjjelben győzni* c. verse, a *Mában* áprilisban az *Atmoszféra* és júniusban a *Halott* című.

ket fenyegetni látszó román intervenciók csapatok előli menekülésben, a nemzethalál rémlátomásával a szívében élte át.⁴

Nem érthetjük meg sem az embert, sem a költőt, ha a személyiség és az emberi küldetéstudat kialakulásában e két hasonló, történelmileg is igen közeli és mégis egymástól diametrálisan eltérő alapélményt nem vesszük tekintetbe. Forbáthról továbbá tudni kell azt is, hogy a frontról egy ágyúlövedék földhányadéka alól kiasva, eszméletlen állapotban szállították haza a nagyszombati kórházba. Sérülése következményeit a bohém szerepjátszásával, sokszor bohóckodással leplezte, de az Illyéshez írt leveleiből is kiolvasható pszichés állapota, panaszai, a versei, s egy szakértő orvosi vélemény⁵ tanúsága szerint is a sérülés okozta tünetek egész életében végigkísérték. Van Gogh-ot Forbáth nemcsak művészi nagyságáért szerette, maga is Van Gogh-i küzdelemmel vívta a maga belső harcát az élete értelmét adó alkotómunkáért.

Illyés Gyula nagy empátikus képességére vall, hogy Forbáth emberi és költői különcködését a legnagyobb megértéssel fogadta. Érzékennyé tették az ilyen emberi ficamok iránt közvetlen közelről átélte tapasztalatai is. *Kora tavasz* c. művében beszámol arról a pszichés állapotról, amely a frontokról hazatérteket jellemezte: tépett idegeik egyes esetekben, váratlan helyzetekben önmagukból akár az abnormitásig kivetkőztették őket. „Huszonegy éves volt, — írja bátyjáról a frontról való hazatérésének idejét felidézve — öt év volt közöttünk a különbség: többnek éreztem, mint azt, ami a nagyapánktól elválasztott.”⁶ Még nem telt le a gyászév Illyés Gyula fentebb említett bátyjának halálát követően, amikor levelezése a bátyjával közel egyidős Forbáthtal megindult, s talán nem véletlen, amikor Forbáth bemutatkozó levelére írt válaszában azt írja: „... úgy ismerlek, mintha bátyám volnál”.

Illyés Gyula 1919-ben 17 éves gimnazista, Forbáth sérült, szabadságolt frontkatoná, medicus, kommunista párttag, aktív propagandista. Előadóként vett részt a Kun Béla és Kassák közötti vitában és Kassák oldalára állt. 1919 őszén már nem folytathatta tanulmányait a budapesti orvosegyetemen. Nyitráról, a családi fészekből sűrűn indult vándorutakra Bécsbe, Berlinbe, Münchenbe, Weimárba, ahol azidőben még sokáig nem zárult le a tömegek és a hatalom közötti harc. Két évvel később Illyés is egyetemi tanulmányait félbeszakítva indult el nyugatra, nagyjából ugyanazokon a nyomokon, s Forbáthhoz hasonló élményekben és tapasztalatokban lehetett része. Első útja neki is Bécsbe, Kassákhoz vezetett, onnan Berlinbe, majd a Rajna-vidékre, s Dortmundban élte át egy tüntetés véres szétlövését.⁷

Forbáth az 1920–21-es „forradalmi anarchista kalandok” (a németországi felkelések) lezajlása után Prágában folytatta orvosi tanulmányait, ahol akkor Erdélyből, Magyarországról és a Felvidékről nagyszámú magyar egyetemi hallgató tanult s vett részt az ottani baloldali és kommunista mozgalom akcióiban és szervezeti életében. Forbáth ifjúsági lapot szerkesztett, irodalmi-propaganda előadásokat tartott, de mindenekelőtt elmaradhatatlan résztvevője volt a cseh művészi-irodalmi avantgárd kávéházakban zajló vitáinak.

Illyés a nyugateurópai belvillongásokat, s kenyérkeresetként a bányamunkát és az útépítést, vagonrakodást is megtapasztaló vándorútja végén a párizsi magyar emigráció munkás- és intellektuel-körében, kulturális szervezeteiben, s a francia avantgárd nagyjainak társaságában készült — alkalmi létfenntartó fizikai munkavégzése és egyetemi tanulmányai mellett — író-költő küldetésére.

A politikai és művészi forradalom abban az időben Illyés és Forbáth számára elválaszthatatlan fogalmak, s noha mindkettőt teljes szívvel szolgálni akarták, cselekvési

⁴ Illyés részvételéről az 1919-es szolnoki csatában l. (többek közt): Izsák József, *Illyés Gyula*. Bp., 1982. 473., TAMÁS Attila, *Illyés Gyula*. Bp., 1989. 16.

⁵ Dr. KENÉZ János, *Forbáth Imre*... (1898–1967), Orvosi Hetilap (Bp.), 1979. 28. sz.

⁶ ILLYÉS Gy., *Kora tavasz*, Bp., 1941. 95.

⁷ FODOR Ilona, *A Hunok Párizsban születéséről*. (Beszélgetés I.Gy.-val és Wessely Lászlóval). In FÖLDES Anna (szerk.), *A költő felel*. Bp., 1986. 435–485.

terük egyre inkább csak az utóbbira szűkült. S ebben az 1920-as évek legelején a forradalmat a Dada jelentette. Forbáthnak a bécsi emigráció lapjaiban megjelent első versei a dadaizmus-szürrealizmus általános attribútumait viselő költői produktumok. Illyés első emigrációs írásai – a modern francia irodalomról készült tanulmányok és műfordítások, majd az első versek szintén az avantgárd ars poetica jegyében születtek.

Mire Illyés Párizsba ért, a dadaizmus ott már lehanyatlóban, s születőben a szürrealizmus. Alkatától mindkettő alapjaiban idegen. A magyarság véres tragédiáinak nyomasztó terhével a szívében a polgárpukkasztó csínytevés, az ad abszurdum határáig vitt szellemi forradalom nihilizmusa küldetéstudatát nem elégíthette ki. Helyét mégis, csakis e furcsa forradalmárok, Tristan Tzara, Jean Cocteau, Paul Eluard társaságában kereshette. Feladatát köztük a francia irodalom új természetének magyar közvetítésében látta elsősorban. Ehhez fórumként a bécsi magyar emigrációs lapok szolgáltak számára. Azokból ismerte meg Forbáth formabontó, vad és merész asszociációjú verseit is, amelyek közül jó érzékel a *Vándordal* címűt emelte ki és fordította le egy francia antológia számára.⁸ Ez volt köztük az első kapocs, amely nevüket már a tágabb világ számára is összekötötte.

Első közös fórumaikon túl a korabeli baloldali magyar irodalmi köztudatban egy rájuk bízott azonos szerepkör is rokonította őket. A Moszkvai Proletárirók Szövetségének magyar csoportja Franciaországban Illyést, Csehszlovákiában Forbáthot tette meg ottani (létrehozandó) szervezetük titkárává. Feltehetően a hasonló külső körülmények hatására a megbízatásra hasonlóképpen reagáltak. Nem vették át ennek a nemzetközivé fejlesztett ideológiai-művészeti irányzatnak szellemgyilkosan szigorú dogmatizmusát, sem a gyakorlati mozgalmi munkában, sem pedig az esztétikai normák megmerevítésében. Részt vettek a proletkult jegyében rendezett kulturális munkában, színi-előadások, kórusok, tanfolyamok szervezésében, s ha ilyen rendezvények számára írtak is egy-két indulót – Illyés egy színművet is a Margitkörüti fegyházzól –⁹ forradalmi művészet, irodalom alatt nem az ilyen jellegű alkotómunkát, hanem a művészi kifejezésformák forradalmasítását értették elsősorban.

Neveltetésük, korán szerzett gazdag élettapasztalatuk, amit a társadalom legszélesebb rétegeivel való kapcsolataikból szűrték le, megvédte őket a kommunista mozgalomban azidőben erősen kifejlődött szektaszellemtől, ami egyebek mellett megmutatkozott pl. a szociáldemokráciához való viszonyukban is. Forbáth feltehetően feladatként a cseh sajtóba írt cikkeiben bírálja ugyan a szociáldemokratákat, de soha nem írta le a velük kapcsolatban akkorra a mozgalomban már általánossá vált „szociálfasiszta” jelzőt. Illyést Bécsben Lukács figyelmeztetőleg óvta a szociáldemokratáktól, de ő továbbra is publikált a *Népszavában* és indulása idején minden elérhető, nem szélsőségesen jobb- ill. baloldali orgánumban ahol műveiben önmagát képviselhette. Ars poeticájuk szuverenitását mindketten következetesen őrizték.

A 20-as évek közepére kialakuló, majd egyre erősödő dogmatikus proletkultus művészeti-irodalmi eszményektől Forbáth is és Illyés is intakt volt és maradt. Immunissá tette őket azzal szemben az átlagosnál magasabb műveltségük, intellektusuk s a modernizmusnak a múlt század végére visszanyúló, általuk ismert nemzetközi hagyományai. A cseh modernnek Nezvállal az élen még akkor is védtek az avantgárd művészeti forradalom szuverenitását a proletkultisták nyomásával szemben, amikor a francia modernnek egy része már beadta a derekát. Aragon már rég felosztatta szürrealista csoportját, amikor Nezval dachból megjelentette a cseh modernnek szürrealista kiáltványát (1934-ben), ami alatt Forbáth Imre neve is ott szerepel.¹⁰ A 30-as évek közepén aztán Csehszlovákiában is ezek részvétele mellett dúltak a szellemi ütközetek, nyilvános viták a dogmatikusan értelmezett szocialista realizmus és a modernizmus képviselői között, ami végül (1938-ban) ott is a szürrealista csoport feloszlásához vezetett. Ez a küzdelem

⁸ *Anthologie de la poesie hongroise contemporaine...* Paris, (1926), Lés Écrivains Réunis, 218 l.

⁹ L. a 7. jegyzetbeli mű vonatkozó visszaemlékezései.

¹⁰ Vítězslav NEZVAL, *O surrealizmu In Uő., Manifesty, eseje a kritické prvoty...* Praha, (1974.), 144–149.

Forbáth Imrét arra inspirálta, hogy egy modern szocialista művészetelméletet dolgozzon ki, amelyben kísérletet tett a szocialista realizmus és a modernizmus elfogadható szintézisének megteremtésére.¹¹ Forbáth a zsdánovi művészetpolitika egyetemes triumfálása után több verset nem írt.

Illyésnek a modernizmushoz való viszonya egészen másképpen alakult. Utaltunk már rá, hogy hazafiúi elkötelezettsége, elhivatottság-tudata, de emberi-költői alkatának determináltsága, erős racionalitása, költői szemléletének konkrét tárgyszerűsége miatt is. Párizsi éveire visszaemlékezve dadaista és szürrealista próbálkozásait, a valósághoz kötöttségét könnyed ironiával ő maga a következőképpen kommentálta: „Hasztalan feszítettem meg minden erőm, nem értem el, amire törtem, ahova példaképeim láthatóan oly könnyen felemelkedtek. Képtelen voltam mondataimat megszabadítani az értelem súlyos homokzsákjaitól; alant repültem, közelében a hitvány földnek... Elmém mintha tömlőben ült volna; valahányszor felemelkedtem volna, a hajdani juhászösök szinte a bokámnál fogva húztak vissza a földre.”¹²

Természetesen írt Illyés Gyula modern és szürrealista verseket. Nem is keveset és köztük néhány nagyszerűt is, az irányzat ars poeticájának tökéletesen megfelelő. Nagyrészt az olvasók és a szakirodalom előtt is egészen a közelmúltig szinte teljesen ismeretlen volt, (kötetben először: I.Gy. *Haza a magasban* [1972] függelékében jelent meg belőlük egy válogatás.) Irodalomtörténeti értékelésükkel Béládi Miklósnak egy kísérletén¹³ túl a szakma tudtommal lényegében máig adós maradt. Pedig Illyés költővé válásában, egyénisége kialakulásában a szürrealizmusnak — s egyáltalán párizsi éveinek — óriási szerepe volt. Belső gátlásait, alkotóerejét, képalkotó fantáziáját felszabadította, versalkotó módszerét hosszú ideig meghatározta. Bár első versei világszemléletükben, élményvilágukban mindenképpen közelebb álltak a bécsi magyar emigráció költészeti irányához, mint párizsi példaképeinek műveihez, de a szürrealizmus iskolájában szerzett készségei nélkül talán sohasem születtek volna meg tolla alatt pl. az ilyen sorok:

Csöppenként hulltak szájából a napok,
pirosan amiket élhetett volna még.
És milliárdok micsoda folyama tört meg benne!
(Értünk elhulló proletár halottak =
Új Előre, New York 1926. jan. 31.)

vak vihar tépi arcod naptárának leveleit.
(*Száműzetésem első éneke* = *Dokumentum*, 1926)

rügyek emléke ő tavasz mikor Ikarosz kibontotta
szárnyait
s egy keleti ország szívéből a remény csattogva
felszaladt mint a lift
(*Újra föl* = *Dokumentum*, 1927.)

Szürrealista képalkotó módszere a magyaros verselésű strófákba is beszüremkedik, ezek hangulata azonban közelebb áll a népi mítoszhoz, mint a szürrealizmusnak a szokatlan képtársításokat kereső irracionálisához.

Szüzi tejjel teli
Bögréje a holdnak
Döntsétek fel úszó felhők
Szomjasak a holtak
(*Szülföldem* = *Nyugat*, 1928.)

¹¹ FORBÁTH I., *Összegyűjtött írásai* I. köt. Bratislava — Bp., 1989. 75–157. oldalon: *Művészet és szocializmus*.

¹² ILLYÉS Gy., *Hunok Párizsban*. 1946. 130.

¹³ BÉLÁDI Miklós, *Illyés Gyula és a szürrealizmus*. ItK 1961. 682–709.

Kassák első emigrációs csoportjának kettéválása után Forbáth Barta Sándor lapjaiban publikált tovább. Forbáthhoz hasonlóan Illyés is Kassák lapjában jelenttette meg első írásait, az egész emigrációból azonban kétségkívül Bartához állt legközelebb. Minda-zonáltal úgy tűnik, hogy Illyés Párizsban a bécsi, majd a moszkvai magyar emigráció irodalmában bekövetkezett változásokat nemigen vette tudomásul. Írásait egyazon idő alatt küldöztette az időközben egymással élesen szembekerült csoportok fórumaihoz.

Amint Forbáth, ugyanúgy Illyés számára is, a társadalmi és a művészeti forradalom a 20-as évek második harmadáig szétválaszthatatlan fogalmak. Ezzel kapcsolatban Illyésnek az első komoly kihívásra való reagálása, illetve e kihívás nem mindennapi háttérének drámai felidézése önéletrajzában azt dokumentálja, hogy a fenti két fogalom szétválaszthatatlanságába vetett hite Párizsból hazatartó útján is még megingathatatlan. Hazaindulása előtt pártutasítást kapott, hogy szakítsa meg útját Bécsben, ahol Lukács Györggyel és Landler Jenővel találkozott. Illyés visszaemlékezései szerint ő vitatkozásuk közben kifejtette előttük abbeli véleményét, miszerint a magyar munkásság kivérzett, abból következően Magyarországon a parasztságon a sor, hogy a társadalmi igazságosságot kivívja. (Lehet, hogy e beszélgetésnek is szerepe volt a Blum-tézisek munkás-paraszt dik-tatúra programjának napirendre tűzésében?) A művészeti forradalmat illetően Lukács és Illyés között az utóbbi visszaemlékezése szerint a következő párbeszéd zajlott le: „Már ebéd után történt, hogy a több harcteret próbált vezérek egyike halomba kezdte húzogat-ni szerzőnk életében oly szívósnak bizonyult gondolatokat, nyilván azért, ha sújt, zömbe csapjon! Nem föltűnően mosolyogva ezt kérdezte:

- Egyszóval maga futurista versekkel kíván szólni az éhező magyar parasztokhoz.
- Igen! Épp csak a futurizmust ma szürrealizmusnak hívják.
- Mindegy.
- Nem mindegy!
- Jó. Azzal sincs egyedül. Egyszóval az istentől sem értett dadaista verseket nekik, hogy fölkeljenek?
- Azt.
- De hisz maga sem olyat ír. Amit maga ír, még én is értem.
- Mert még az elején vagyok! Igen: a fejlődésnek!
- S ezt akarja Magyarországon tökéletesíteni.
- Igen.
- A magyar élmények hatása alatt akar hibátlan futurista, konstruktivista, meg tudom még milyen költeményeket írni?
- Pontosan. Csak ott sikerülhet. Ha akármikor is. Mert a naturalizmus még nem minden fejben halt meg.
- S addig?
- Előre, csak előre mindenben. Cselekedni, cselekedni az ígét! Hogy tetté váljon. Ezt mindig lehet. Azzal nem szabad várni...
- ... Irodalmi pályára beszéltek rá. »Írjon, ahova csak tud: lehetőleg mégis érthető.« Szerzőnk a Népszavánál óhajtott kopogtatni. Tanácsadói erről elítélőbben szóltak, mint a kléros lapjairól.
- Az ifjú hazatérő, aki nem követte nagy figyelemmel a magyar irodalom belhoni részét, itt hallotta úgyszólván először József Attila, Szabó Lőrinc és Erdélyi József nevét. Neki magának Magyarországon eddig egyetlen művét ki nem nyomtatták.”¹⁴

Évtizedek távolából az önmagáról harmadik személyben beszélő Illyés finom önró-niával idézi fel egykori (23 éves!) önmagát, ifjonti hevét, naivságát és hitét a forradalom folytatásának szükségességében.

Hazatérve azonban Illyésnek rövidesen rá kellett döbbsennie, hogy a társadalmi és a művészi forradalom perspektívái a honi égtájakon egészen más képet mutatnak, mint ahogyan azt Párizsban, és még Bécsben is hinni lehetett. Ezzel összefüggő belső

¹⁴ GARA László, *Az ismeretlen Illyés*. Washington, é.n. 47–49.

átalakulása nem mehetett végbe máról-holnapra. Már csak azért sem, mert jó ideig a mozgalmi és a szellemi élettől távol, vidéken élt. Bekapcsolódott a család munkájába és közben csiszolgatta Párizsból hozott verseit, és írogatta már itthon született költeményeit, s kereste az irodalmi élethez fűző szálakat.

Illyés Gyulát pályája kezdetétől semmiféle, a társadalmi izoláltságra terelő körülmény nem tudta megakadályozni abban, hogy kapcsolatot találjon a mindenkori új utakat kereső irodalmi csoportosulásokhoz. Párizsi évei alatt is jelen volt a magyar emigráció csaknem minden irodalmi fórumában; a budapesti *Magyar Írásban* 1924–26 között tíz publikációja jelent meg — igaz, hogy híres *Anna* verse kivételével műfordítások.

1926 nyarán érkezett haza, s nevét már az az évben induló *Dokumentumban* majd az azidőbeli lapalapítási kísérletek — (*Együtt, Forrás, Munka, Láthatár* stb.) — csaknem mindegyikében ott találjuk, többségükben még az avantgárd esztétika hatását tükröző, azonban a jellegzetes illyési racionalizmussal szelídített versek alatt. Az első, az 1928-ban megjelent *Nehéz föld* c. kötete verseinek többségére már a tömören tárgyyszerű, az expresszionizmus és a szürrealizmus szélsőséges attribútumaitól letisztult nyelvezet és formavilág jellemző. Ilyeneket azonban már Párizsban is írt. A *Szomorú béres* pl. „Szent Lajos szigetén, szemben a Lambert-palotával egy padon vetette papírra” (Gara L.: *Az ismeretlen I. Gy.*), de először csak a *Láthatárban* jelent meg (1927 elején, majd a *Népszavában* 1928 márciusában). S éppen ez a vers nyitotta meg számára a *Nyugat* kapuit. Füst Milán írta Gellért Oszkárhoz küldött levelében: „Engedd meg, hogy figyelmedbe ajánljak valakit. Illyés Gyulának a *Láthatár* c. lapban megjelent versei közül különösen a *Szomorú béres* oly jó hatást tett rám, hogy az illetőnek írtam, küldje be nekem verskötetét. Nincs neki! ... rendkívül tehetséges, eszes és rokonszenves ember lehet...”¹⁵ 1927 végén nyomtatják ki nevét először a *Nyugatban* *Duhamel Oroszországban* c. írása alatt. Az 1928-as első szám azonban lehozta szűkebb hazája újrafelfedezésének örömeiből született *Szülőföldem* c. versfüzetét. Illyés hangja ebben a költeményben helyenként népdalcsengésűvé egyszerűsödött. Nemcsak a haza- és hazára találás örömet jelzi tehát Illyés költészetében ez a vers, hanem azzal összhangban egyben a magyar költészet hagyományaihoz való visszafordulást is.

Az izmusok kb. két évtizedes magyarországi története után az ilyen visszafordulás már elég általánosan érvényesülő tendencia volt a korabeli magyar irodalomban. Komlós Aladár az *Erdélyi Helikon* 1928 májusi számában *Az avantgárd estéje* címmel (és a még az ugyanazon évben megjelent *Az új magyar líra* c. kötetében is) már valósággal elparentálja az izmusok irányzatait. Tanulmányának konklúziója ráillik Illyés költői fejlődésútjára is: „Maga az avantgardista művészet most van az átmenet hídján... Az új művészet megint a józan valóságművészet lesz, mint a múlt művészei, a múlté, amelyről, kiábrándulván a csodatevő eszközökből, kezdjük megérezni, hogy mégis rokon velünk: mint mikor a megaláztatott tékozló fiú hazatér világot próbáló útjáról, s felismeri, hogy bizony minden rúgkapálózásával alig jutott messzebb, mint az apja.”

Az új magyar líra azidőbeli szükségzerű stílusváltását a *Nyugat* második nemzedékének és az avantgárd irányzatoknak csaknem minden tagja végigjárta a maga módján. Béládi Miklós szerint Illyés szürrealizmusának végpontja a *Sub specie aeternitatis* c. verse (megj.: *Dokumentum* 1927.), amely után költői útján tovább menni már csak a teljes számvetés és egy új út vállalásával lehetett. Illyés is végigjárta tehát a kimerülésig az avantgárd líra lehetőségeit. Mindazonáltal — az itt közölt levelek tanúsága szerint is — a fordulat nála nem annyira egy tudatosan eltökélt stílusváltás következménye, hanem egy a költészete tárgyának, szülőföldje valóban bukolikus hangulatot árasztó tájainak és emberi világának valóságából spontán adódó adekvát kifejezési forma vállalásának eredményeként. És mert ő maga is mindenekelőtt ezt a világot, amellyel egyazonnak tudta magát, ezt akarta szépségeivel, terheivel és gondjaival együtt az irodalmi és azon át a nemzeti köztudatba emelni, ez számára egyben a lehető legtökéletesebb önmagára találást is jelentette. Az ezzel a világgal szembeni konok elkötelezettsége vált

¹⁵ GELLÉRT Oszkár, *Egy író élete*. II. Bp., 1962. 61–62.

alkotó munkássága kiapadhatatlan forrásává és ez az elkötelezettség volt az aranyfedezete annak, hogy lassanként mindenki által elismerten a magyar nép, a magyar nemzet szószólójának tudhatta magát.

Forbáth Imre is megérezte és átélte a magyar líra elkerülhetetlen új útkeresésének alkotó gondjait. Ez nála is egybeesett élete korfordulójának, az ugyancsak idegenben átélt ifjúsága, egyetemi tanulmányai lezárulásának idejével. Ő következetesebb avantgárd forradalmár volt és minden vonatkozásban az is akart maradni. Más lehetősége nemigen lehetett. A kommunista forradalmároknak ahhoz a típusához tartozott, akik a maguk családi kötelekeit egy új világ új közösségének, az egyetemes testvéri internacionalizmus megteremtésének, s a régi világ és életforma teljes felszámolása programjának jegyében kegyetlenül elválták. De ha vállalta volna is a tékozló fiú megtérését, a szó szűkebb és tágabb értelmében nem volt hova és nem volt mihez megtérnie. A szülői ház ilyési fogalmát nem is igen ismerhette. Gazdatiszt apja szolgálati helyét gyakran váltogatta, korai halála után anyja férjhezment, egyetlen bátyja Dél-Afrikába vándorolt. Diplomájának megszerzése után Prágában és Szlovákia legelhagyatottabb vidékein helyettes orvosként működött. A csehszlovákiai magyarságnak olyan szellemi élete, amelybe irodalmi ambícióival megkapaszkodhatott volna, nem volt. Fábrý volt az egyetlen szellemi tekintély, aki viszont épp ebben az időben gyakorolta a proletáriródalom kritikus pulpításáról később saját maga által is olyannyira elítélt „irodalmi vésztörvényszék”¹⁶ szerepét, amely előtt természetesen Forbáth sem állhatott meg „feddés” nélkül. Az egyetlen közösség, amelyhez tartozónak tudhatta magát, a (számára többnyire elvont fogalomként, elvileg létező) szocialista mozgalom volt. Ha ezt a köteleket is elveszti, az abszolút nihil partjaira kerül. — Ezt a kockázatot vállalta, amikor a *Nyugathoz* fordult, amiért Fábrý előtt is erősen mentegetődnie kellett, hiszen hasonló „bűnökért” utasította ki a mozgalomból éppen Fábrý Kodolányit, s a moszkvai „A magyar proletáriródalom platformtervezete” többek közt pl. József Attilát.¹⁷

Az adott idő történelmi, művészeti és magánéleti korfordulójának halmozott válságtüneteit Forbáth abszolút magárahagyottan, s ebből következően is súlyos pszichés zavarokkal élte át. Innen leveleiben a vízbefülő kétségbeesett kapaszkodása a váratlanul feléje nyújtott segítő kéz, Illyés barátsága után.

A szinte romantikusan ifjonti hevülettel induló baráti levelezés kezdetén a zavarokat Forbáth gyakori lakóhelyváltoztatásai okozták, melyek következtében a hozzá címzett küldemények Forbáth nyomait fél Szlovákiában bejárván néha visszatértek a feladóhoz. Az első szakaszban Illyés minden esetben szinte postafordultával, azonnal válaszolt. Forbáth azonban — megsértődve, hogy az első válaszelevelével küldött tizennyolc verséből kérésével ellentétben a *Nyugat* mindössze kettőt közölt — késlekedett a válaszokkal. Nem élt az Illyés által följajánlott lehetőséggel, hogy kötetét Budapesten megjelenteti, hanem kölcsönök felhajtásával ő maga nyomattatta ki Pozsonyban. (*Favágók*, Pozsony, 1930.) A kötetet elküldte Illyésnek, kérve legyen a *Nyugatban* objektív és szigorú kritikusa. A szigort illetően Illyés Forbáth elvárását túlteljesíthette, mert a kritika megjelenését követően Forbáth teljesen visszahúzódtott. Pedig Illyés Gyula feltehetően tapintatos üzenetként a *Nyugat* 1934. 1. számában „F. I.-nek. (A régi barátsággal)” címmel leköszölte Forbáth *Na Bojišti* 14 c., egy prágai éjszakai hazatérésének hangulatát rögzítő, szigorú szonett-formába kalapált versének ilyési oldottsággal duplasornyi terjedelművé növesztett átiratát. Nincs nyoma, hogy Forbáth erre a nyílt felhívásra bármiképpen is reagált volna. A torzóban maradt levelezés az 1930-as években mindössze egy 1938-as, a pá-

¹⁶ Egykori, a kommunista mozgalom sugallt parancsa nyomán írt dogmatikus kritikáiról Fábrý Zoltán harminc évvel később ő maga a következőképpen vall: „Amit később a fasizmus főismérvékként átkoztunk és pellengéreztünk — a kizárólagosságot és tekintetnélküliséget — azt igazunk tudatában, tiszta szívvel korparancsként gyakoroltuk. Irodalmi vésztörvényszék voltunk.” In FÁBRÝ Zoltán, *Kúria, kvaterka, kultúra*. Bratislava — Bp., 1964. 11.

¹⁷ L.: *A magyar proletáriródalom platformtervezete*. In József Attila *Összes Művei*. IV. köt., Bp., 1958. 429–446.

rizsi nemzetközi írókongresszusról küldött üdvözlőlappal bővült, amelyen Forbáth neve mellett Gereblyés, Ugolini, Nezval, Tzara és más nagyságok aláírása szerepel.

Alig egy fél évvel a párizsi kongresszus után, részben az ott kialakult kapcsolatai révén Forbáth Csehszlovákiából Angliába emigrált, ahonnan 1945 koratavaszán (Iz-tambul kikötőjéből vonattal) érkezett éppen Kassára. Egy ezeitőlbeli jegyzetfüzetében található bejegyzése: „Örültek kezébe estünk” illusztrálja, hogy milyen szituáció fogadta. Emigrációjában úgy képzelte, hogy a háború után, legalábbis a kevert nemzetiségű közép-európai államok között meg fognak szűnni a határok. Iskolaorvosi szolgálata mellett kultúrpolitikai szerepre készült, 1944 végéig a Pozsonyban és Kassán megszervezendő magyar rádióadók programján dolgozott.¹⁸

1945-ben Kassáról Moravská-Ostravába ment, ahol már 1932-től fogorvosként dolgozott, 1935-ben családot alapított, s az ott működő *Magyar Nap* c. népfrontos napilapban fórumra, szerkesztőségében társakra talált. Az emigrációból ugyanoda visszatérve a koncentrációs- és fogolytáborokból hazatérők rehabilitációs orvosa lett, majd rövid ideig Nyugat-Berlinben diplomata volt.¹⁹ — Illyés Gyula egyik leveléből tudjuk, hogy 1949 tavaszán váratlanul és valószínűleg illegálisan (mert Illyésen kívül egyetlen budapesti barátja sem tudta) itt járt Budapesten; az ország akkori vezetőinél szeretne volna ki-
eszközölni, hogy Magyarországra települhessen. Illyéssel ekkor találkoztak először. — A koncepciós perekkel összefüggésben alig egyéves külügyi szolgálatából hazahívták, s Ostravát is családjával együtt el kellett hagynia. Újabb kóborlás után egy Pozsony melletti útépítésként, egy marhavagon lakójaként talált munkát, s a börtönt sikerült meg-
úsznia. E szerencsére viszonylag rövid ideig tartó intermezzo után családjával együtt az északcsehszlovákiai Teplicén (környékén a kiűzött németek helyére telepített sok magyar-
ral) telepedett meg és újabb magyarországi áttelepedési kísérleteinek kudarca után ott élt haláláig.

„A legnagyobb művészet a túlélés művészete” — szokta idézni Forbáthot felesége, aki Teplicén magára hagyatottan is boldog, hogy legalább gyermekei jólétben, biztonságban élhetnek — 1968 óta Amerikában.

Forbáth élete ahasvérusi sors, amely többek közt az itt közölt levelekkel, s a torzóra sikerült irodalmi életművel is legalább valamiképpen dokumentálja a több tíz- vagy inkább százézernyi kisebbségi magyar értelmiségi sorsát, akiknek élete nyomtalanul, az egyetemes magyarság számára végérvényesen tűnt el a világban.

Bezeczky Gábor

SEGEDY-MASZÁK MIHÁLY „KEMÉNY ZSIGMOND” CÍMŰ MONOGRÁFIÁJÁ- NAK IRODALOMFELFOGÁSÁRÓL¹

A jelen folyóirat 1974-es évfolyamának 278. oldalán, a rövid hírek között a követke-
zőket olvashatjuk: „Szegedy-Maszák Mihály ‘Két arckép’ címmel a Kemény Zsigmondról
írandó monográfiájának egy 2 ívnyi fejezetét készítette el”, de már évekkel korábbi írá-
sai is Kemény Zsigmond életművének beható ismeretéről tanúskodnak.² Ez azt jelenti,
hogy a szerző nagyjából két évtizeddel monográfiájának megjelenése előtt kezdhetett el
Keménnyel foglalkozni. Bár a két évtized alatt Szegedy-Maszák Mihály irodalomfelfogá-
sa lényegesen, talán még az sem túlzás, hogy alapvetően megváltozott, mindez azonban

¹⁸ VARGA Rózsa, *Forbáth Imre angliai emigrációjáról*. Párttört.-i Közl. 1985. 1. sz. 153–180.

¹⁹ FORBÁTH I., *Vázlatos életrajz*. In F. I. *Összegyűjtött írásai*. 1. köt. Bratislava – Bp., 1989. 21–32.

¹ Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989.

² Elsősorban az alábbi két könyvkritikájára lehet gondolni: *Kemény Zsigmond, Élet és irodalom*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: TÓTH Gyula. Bp., 1971. (ItK 1972. 719–723.) NÉMETH G. Béla, *Mű és személyiség*. Bp., 1970. (ItK 1972. 383–387.)

nagyon kevésbé, talán egyáltalán nem érintette Kemény Zsigmond életművének értékéről kialakított véleményét. Az alábbiakban szót ejtünk szemléletének állandó és változó elemeiről, állandó és változó témáiról, állandó és változó értékítéleteiről.

A könyv egyáltalán nem könnyű olvasmány. Lássunk egy rendkívül egyszerűnek induló, tanulságos példát arra, hogy az olvasó milyen nehézségekkel találja szembe magát. A könyv első oldalán azt olvashatjuk, hogy a szerzőt Kemény regényeinek vizsgálatában „mindenekelőtt a hagyomány megőrzésének célja” vezette. A cél első látásra talán kézenfekvőnek látszhat, mégis érdemes egy pillantást vetni arra, hogyan is kell érteni a „hagyomány”-t és a „megőrzés”-t. Először is valószínű, hogy a könyv nem azt a hagyományt kívánja folytatni, ahogyan Kemény regényeit korábban értelmezni szokták. Ezt a hagyományt többnyire csak vitatni és cáfolni tudja. (Az első két fejezet nyolc alkalommal vitatja a szakirodalom megállapításait, két alkalommal egyetért velük.) Problémátlan beilleszkedésről ebbe a hagyományba már csak azért sem lehet szó, mert a könyv némiképp mással foglalkozik, mint a korábbi korszakok írásai: „Miben tudok hozzátenni valamit ahhoz, amit a korábbi irodalmárok állapítottak meg Kemény Zsigmondról?” (6.) „csakis egy feladat megoldására: a regények költészeti (poétikai) vizsgálatára vállalkozom. Bahtyinnak Dosztojevszkijről írott könyvét tekintettem példának, remélve, hogy a magyar vonatkozásban még viszonylag újszerű megközelítés az itt tárgyalt regényeknek olyan jellegzetességeire irányíthatja a figyelmet, melyekkel közvetlen elődeim, Sótér István és mások kevesebbet foglalkoztak.” (7.) Érdemes megjegyezni, hogy a feladat ilyen leszűkítése és a szerény megfogalmazás — kimondatlanul — az elődök súlyos kritikáját is tartalmazza.

Szegedy-Maszák Mihály egy korábbi tanulmánya — Kemény elbeszélő művei általános szabályrendszerének ismertetésekor — „bevallottan 'oktató célzattal'” ültette át magyarrá a nemzetközi narratológiai szakirodalom fogalomkincsének egy részét.³ Az „oktató célzat” a tárgyalt műtől sem idegen: az első száz oldal egyebek mellett áttekinti a realizmus és romantika szakirodalmát és műfajelméleti fogalmakat vezet be. A szerző felfogásában a máshol született irodalmi és értelmezői irányzatok megismerése és a nemzeti hagyományok őrzése között talán csak hangsúlykülönbség van. A könyvből arra következtethetünk, hogy a nemzeti hagyományok őrzését, például Kemény regényeinek értelmezését a nemzetközi szakirodalom legfrissebb eredményeinek felhasználásával lehet elvégezni. A hagyományörzésnek ezt a talán nem teljesen bevett módját a könyv messzemenően igazolja: gondoljunk csak arra, miképpen lehetne tárgyalni az egymás érvényét meg nem szüntethető igazságok kérdéskörét, mely Kemény regényei kapcsán gyakran előkerül a könyvben — Bahtyin művei nélkül. A dialogikusság gondolata nélkül minden ilyen problémát csak állandó védekezésre kényszerülve lehetne tárgyalni.

Egyébként éppen a hagyomány Szegedy-Maszák Mihály legállandóbb témáinak egyike. Már első nyomtatásban megjelent művében is azt fejtette ki, hogy Henry James „egész pályafutása szakítás a Viktória-kori regény hagyományaival.”⁴ Talán nem szükséges túlzottan részletesen dokumentálni, mennyire alapvető szempontként, s ami ennél fontosabb: alapvető értékkritériumként jelentkezik a hagyomány (és párja: az újítás) a szerző műveiben. Első Arany-tanulmányában például ezt olvashatjuk: „Nagy költészet sohasem lehet pusztán egyéni tehetség terméke. A nagy költőnek mindig szüksége van kulturális hagyományra is, melyhez valahogyan viszonyul, esetleg éppenséggel cáfolja azt.”⁵ Ebből a megfogalmazásból — valamint a „költői érzékenység [...] felbomlása”-nak említéséből⁶ — arra következtethetünk, hogy a szerző figyelme T. S. Eliot felfogásától

³ Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond szépprózai műveiben. MTA I. Osztályának Közleményei 1979. 413.

⁴ Utószó. In Henry James, *London ostroma. Három kisregény.* Bp., 1965. 340.

⁵ Az átlenyegített dal. In NÉMETH G. Béla (szerk.), *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából.* Bp., 1972. 301.

⁶ Az átlenyegített dal. 300. Vö., T. S. ELIOT, *Hagyomány és egyéniség (Tradition and the Individual Talent, ford.: SZENTKUTHY Miklós).* In *Kósz a rendben.* Irodalmi esszék. Bp., 1981. 61–72.

nem teljesen függetlenül irányult a hagyomány és az egyéni újítás viszonyára. Ugyan-csak Eliot híres esszéje lehet az egyik forrása annak is, amit a szerző máshol is gyakran megemlít, a tárgyalt műben pedig a következőképpen fogalmaz meg: „a történetiség-hez az is hozzátartozik, hogy a későbbi is lehet befolyással a korábbira. [...] az sem képtelenség, ha a *Bleak House* középpontjában szereplő jogi eljárást *A per* fényében értelmezzük.” (31.)

A könyv első oldaláról idézett szavak a hagyomány megőrzéséről szólnak. Hogyan kell a „megőrzést” érteni? Ez már csak azért is érdekes, mert egy évtizeddel korábban, *A nemzet mint érték* c. tanulmányának utolsó mondatában, éppen a hagyomány fenntartásának esélyeit latolgatva, Szegedy-Maszák Mihály arra a következtetésre jutott, hogy értéket „megőrizni nem, csakis teremteni lehet.”⁷ Van-e ellentmondás, vagy akár csak árnyalatnyi feszültség is, a két idézett hely között? Ezt a kérdést viszonylag könnyen el lehet dönteni. A tanulmányban többek között azt olvashatjuk, hogy „Kulturális hagyományunk, értékrendszerünk fennmaradását csakis az állandó változás biztosítja. [...] A szokásrendszer csak akkor életképes, ha belülről meg tud újulni. [...] Az értékörzés szókapcsolat rendkívül félrevezető, hiszen még a múlt emléke is kizárólag újraértelmezéssel tartható életben.”⁸ Talán nem a *hagyomány* hagyományos értelmében, de semmiféle feszültség nincs a két megfogalmazás között. A hagyomány őrzése tulajdonképpen nem más, mint folytonos újratemtése. Igazság szerint ez a felfogás magyarázza azt is, miért játszik a művek örökös átértelmezése oly jelentős szerepet a szerző felfogásában.⁹ A két állítás nem tartalmaz ellentmondást, maga a koncepció látszhat paradoxnak. (Lewis Carroll *Through the Looking Glass* c. művében Alice megtudja, hogy létezik egy olyan világ, melyben már a helyben maradáshoz is teljes erővel kell futni. A haladáshoz pedig kétszer olyan gyorsan.) Lehet-e valami közelebbit mondani a folytonosan újratemtett hagyomány természetéről? A tanulmányban a szerző Fülep Lajos *Nemzeti öncélúság* c. értekezése kapcsán a következőket írja: „ő a 'szüntelen megújulás a Nyugattal' eszméjét vallotta”.¹⁰ Ez némi kiegészítéssel Szegedy-Maszák Mihályra is igaznak látszik. Érde-mes hozzáfűzni ehhez még azt is, hogy ezzel teljesen egybecseng az, hogy a szerző szerint a műalkotások értelmezése olyan elemzőt tételez fel, „aki a fogalmakat állandóan teremti és megszünteti.”¹¹ Nagyon jellemző, hogy az elemző tevékenységei között nem szerepel a korábbi fogalmak változatlan továbbvitele. A szerző következetességét mutatja, hogy ugyanezt a viszonyt más szinten is alapvetőnek tekinti: „Ígazat kell adnunk Kierkegaard-nak, aki azt állította, hogy a tiszta ismétlődés idegen az esztétikai stádiumtól. A műalkotásra jellemző ismétlődések szinte kivétel nélkül változatnak tekinthetők.”¹² A nemzeti hagyományok, a műalkotás, és az irodalomtudomány ugyanazokat a törvényszerűségeket mutatják: csakis az állandó változásban lehetnek önmaguk. Ezen a ponton könnyen lehetne arra a következtetésre jutni, hogy Szegedy-Maszák Mihály felfogása metaforikus, tehát a nyelv szerkezetéhez hasonló viszonyokat tételez fel a társadalomban és a tudományban. Lehet, hogy ez a feltevés nem teljesen alaptalan, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a szerző az idők során éppen felfogásának egyik legállandóbb eleméhez, hagyományértelmezéséhez igazította hozzá nyelvfelfogását. Erre később még vissza kell térni.

Könyvének lapjain Szegedy-Maszák Mihály meggyőzően bizonyítja, hogy a hagyomány és az újítás Kemény Zsigmond gondolkodásában is fontos szerepet játszott: „A *Kortekedés és ellenszerei* szövegében a 'súlyegyen' a kulcsszó. Nemzeti jelleg és polgároso-

⁷ *A nemzet mint érték*. Új Forrás, 1980/4. 44.

⁸ *A nemzet mint érték*, 44.

⁹ „[...] a szerző kedvvel rajzol a régebbi évjáratok számára csapással felérő ábrákat.” WÉBER Antal, Szegedy-Maszák Mihály; *Világkép és stílus*. Kritika, 1980/11. 33.

¹⁰ *A nemzet mint érték*, 43.

¹¹ A költőileg megformált világkép elemzéséről. In *Világkép és stílus*. Történeti-poétikai tanulmányok. Bp., 1980. 15.

¹² Az ismétlődés mint a művészi anyag formáló szerveződésének elve. In *Világkép és stílus*, 414.

dás mérlegelésére utal. A múlt örökségének, a kulturális hagyományok folytonosságának megőrzése éppúgy benne rejlik, mint az elkésés veszélyének a tudatosítása. Olyan újító eszményét fejezi ki, aki egyaránt szembenáll a maradival és a forradalmárral, és éppúgy fél a központosítástól, mint a széttagoltságtól.” (313.) A szerző ehhez még hozzáteszi azt is, hogy Kemény részben azért utasítja el a pusztán értékörző magatartást, mert „a maradiság Magyarországon csak színvonalatlan formában létezik”, részben pedig azért, mert a „visszamaradott helyzetben a 'fontolva haladó' felfogás végveszélyt jelent” (314.) Szegedy-Maszák Mihály a magyar irodalom sok jelentős alkotójáról írt tanulmányt, de egyáltalán nem látszik véletlennek, hogy közülük éppen Keményről szól legtöbb írása és első monográfiája. A hagyomány kérdésében a szerző és Kemény álláspontja talán csak árnyalatokban különbözik, s ez már két évtizede sem volt másképpen. A szerző Kemény tanulmányainak megjelenésekor azt írta, hogy Kemény: „a fejlődés fő mozgatóját hagyomány és újítás szüntelen kölcsönhatásában ismerte fel”.¹³

Erdemesnek látszik kitérni a hagyománnyal összefüggő gondolkör egy másik következményére is. Egy olyan felfogás, mely a hagyomány fennmaradását megújításában látja, egyaránt megengedi a különböző stílusesszémények ellentmondását, feszültségét, egybeesését és harmóniáját. Ez az oka annak, hogy a könyv romantika és realizmus viszonyát egyszerű szembenállásnál jóval bonyolultabbnak írja le: „A realista regény olykor nem annyira cáfolja a romantikus értékeket, mint inkább olyan már adott vonatkozási rendszer részeinek tekinti őket, amellyel számolnia kell.” (13.) Ez a felfogás teszi lehetővé, hogy a szerző az irodalom történetét egyetlen folyamat ellentmondásait is tartalmazó kibontakozásaként mutassa be. Ilyen gondolatok már korábban is gyakran felbukkantak a szerző írásaiban, a tárgyalt könyvet pedig alapvetően jellemzik. A megszakítatlan folytonosság, az „egymásba átalakuló áramlatok”¹⁴ gondolata ismét a nyelvre emlékeztet. Bár története során a nyelv soha nem szűnik meg azonosnak lenni önmagával, a szakadatlan azonoság idővel mégis idegenséghez vezet.

A könyv első oldalán található mondat értelmezéséből indultunk ki. A példa egyszerűnek indult, s pillanatok alatt messzire vezetett. Hogy mi volt benne tanulságos? Miért nem könnyű olvasmány a könyv? A szerző — a félreértést is kockáztatva — a könyvben nem isméli meg a hagyományról korábban már részletesen kifejtett gondolatait, s ízlése azt sem engedi meg neki, bármennyire indokolt lenne is, hogy hivatkozzon az álláspontját részletező műveire. Lássunk még néhány hasonló példát — a több tucatnyi közül. A könyv 19. oldalán a következőket olvashatjuk: „Viszonylagos cselekménytelensége miatt is tekinthető *A szerelem élete* Kemény leginkább realista novellájának.” A mondat természetesen értelmezhető a közvetlen szövegösszefüggés alapján is, de nem árt ismerni a szerző által a *Világirodalmi Lexikon*ba írt *cselekménytelenség* szócikket. A 11. oldalon „műtikus szerkezet”-ről olvasunk: helyes emlékezni arra, hogy a szerző korábban már több tanulmányában is foglalkozott a mítosz és a történetmondás viszonyával.¹⁵ Anthony Trollope és Henry James regényei a szerző más műveinek is tárgyai voltak,¹⁶ csakúgy, mint a például a könyvben gyakran említett mese, idézés, kulturális viszonylagosság és nemzetjellem.¹⁷ Felesleges a példákat szaporítani: a szerzőtől nem idegen a mozaik-

¹³ ItK 1972. 723.

¹⁴ A tanulmányról Németh László *Értékrendjéről*. *Literatura*, 1982/1. 23.

¹⁵ Pl. Mítosz és történetmondás. In „A regény, amint írja önmagát”. Elbeszélő művek vizsgálata. Bp., 1980. 34–57.

¹⁶ *Kubla kán és Pickwick úr*. Romantika és realizmus az angol irodalomban. Bp., 1982.; *Henry James munkásságának fejlődéstörténeti helyéről*. *Filológiai Közöny*, 1981/1–2. 67–73.

¹⁷ A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben. ItK 1978. 475–495.; *Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában*. *Literatura*, 1979/1. 7–21.; *Múltat átrendező jelen*. *Világirodalmi távlat és nemzeti hagyomány*. Kortárs, 1984. 319–325.; *A nemzetjellem fogalmáról*. In Kiss Gy. Csaba — Kovács István (szerk.) *Hungaro-Polonica*. Tanulmányok a lengyel-magyar történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1986. 145–155.; *Organic Form and Linguistic Relativity*. In Claudio GUILLÉN (ed.) *Comparative Poetics*. Garland, New York. 1985. 233–239.

szerű építkezés, s a könyv csak egy része a teljes képnek. Mindebből most elsősorban az következik, hogy meglehetősen kilátástalan vállalkozás lenne a könyvet önmagában vizsgálni, elhatárolni a szerző más műveitől, vagy a könyv tartalmának összefoglalásával kísérletezni. Szükség lesz némi merészségre, hogy kifejtetlen gondolatokat kifogásoljunk: könnyen előfordulhat, hogy a szerző valahol már tárgyalta a hiányzóknak vélt dolgokat. Ez a gazdaságos építkezés egyebek mellett azt is jelenti, hogy Szegedy-Maszák Mihály igen jó véleménnyel van olvasójáról (különösen az olvasó emlékezetéről) és nagyon sokat vár el tőle.

A mozaikszerűség megemlítése után ezt a metaforát félre kell tenni, mégpedig azért, mert a szerző nemcsak kiegészítési korábbi írásait, hanem vitát is folytat velük, saját fogalmait is megszünteti, vagy legalábbis módosítja időnként. A könyv például határozottan tagadja a regény egyetemes nyelvtanának létezését (48.), a szerző némely régebbi tanulmányától viszont mintha nem állt volna nagyon távol ennek a lehetőségnek az állítása.¹⁸

Ezzel eljutottunk a szerző felfogásának változó elemeihez. A hetvenes évek közepén-végén Szegedy-Maszák Mihály fokozatosan feladta a generatív nyelvfelfogást.¹⁹ Ha a hagyomány folytonos átértelmezését és újratelemtését tekintjük irodalomszemlélete egyik legállandóbb elemének, akkor ezen a változáson nincs mit csodálkozni. A nyelv generatív koncepciója ugyanis kizárólag változatlan jelentésről képes tudomást venni, s így szövegek átértelmezéséről csakis a koncepcióhoz való némi hűtlenség árán lehet, illetve lehetett beszélni. Új felfogását a szerző konvencionalizmusnak nevezte el,²⁰ de a könyv a „kulturális viszonylagosság” kifejezéssel is gyakran él. Érdemes megjegyezni, hogy a szerző sem a generatív, sem a relativista felfogásnak nem szélsőséges változatát tette magáévá. Már generatív korszakában hivatkozott Riffaterre Jakobson-bírálatára,²¹ melyben Riffaterre a relativista álláspontot képviselte,²² relativizmusa pedig nem akadályozza meg nemzetközi párhuzamok felderítésében. Bizonyosság erre a tárgyalt könyv első két fejezete, melyek Kemény Zsigmond tevékenységét nemzetközi összefüggésben tárgyalják. A szerző relativizmusának határát mutatja, hogy dilemmaként említi azt a problémát, hogy léteznek-e a „nemzeti irodalom keretein túlmutató esztétikai értékek”. (6.) A könyv meg is engedi, meg nem is ezt a lehetőséget, hiszen ezt a kérdést a következő kontextusban olvashatjuk: „Nem vitatnám, hogy Flaubert vagy Dosztojevszkij 'nagyobb' művész Kemény Zsigmondnál – feltéve, hogy léteznek a nemzeti irodalom keretein túlmutató esztétikai értékek.” Valószínűnek látszik, hogy ez a dilemma mindig is megoldatlan marad. A szélsőséges relativizmus a szerző hagyományfelfogását is kikezdhethné: feleslegessé tehetné a *Nyugathoz* igazodó szüntelen megújulás, sőt talán még a megújulás követelményét is, de ennél határozottabb állásfoglalás a nemzeti értékek nemzetköziségének tekintetében magát a relativizmust kérdőjelezhetné meg. Ha korábban azt állítottuk, hogy a szerző hagyományörzése nem hagyományos, akkor most azt mondhatnánk, hogy viszonylagossága viszont viszonylagos.

Választ kell még adni arra a kérdésre, vajon szó szerinti vagy metaforikus értelemben kapcsolja-e össze a szerző a kultúrát, nemzettudatot, tudományt és a nyelvet? Azonosak vagy hasonlóak? Szegedy-Maszák Mihály régebbi írásai alapján arra lehet következtetni, hogy nem látott közvetlen azonosságot a nyelv és más jelenségek között: „Valamely nemzet kultúrája tehát jelrendszerek egységeként is meghatározható.”²³ „A

¹⁸ *Idő és tér* Kemény Zsigmond regényeiben. Literatura, 1976/2. 53–79.; Az elbeszélő szövegek rétegei. In „A regény, amint írja önmagát”, 5–33.

¹⁹ Erről a változásról és a különböző nyelvfelfogásokról a szerző több tanulmányában is szól: A nemzet mint érték; Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában; Arany életművének változó megítéléséről. ItK 1981. 561–580.

²⁰ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 14.

²¹ Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. Helikon, 1970. 426.

²² Előadás az MTA Irodalomtudományi Intézetében. 1992. március 3.

²³ A nemzet mint érték, 40.

kulturális viszonylagosság gondolatát az az előföltevés hívta életre, mely szerint a jelrendszerek a nyelv mintájára alakulnak ki.”²⁴ Nyilván nem véletlen a sokszorosan óvatos megfogalmazás.²⁵ A jelrendszerek olyanok, mint a nyelv, a kultúra pedig jelrendszerek egységeként is meghatározható. Összefügg ezzel az is, hogy a szerző ugyanabban a mondatban különböztette meg és kapcsolta össze a világot és jelrendszert: „a tőlünk függetlenül létező világ csak jelrendszerekkel közelíthető meg.”²⁶ A szétválasztás és az összekapcsolás oka az, hogy a szerző úgy látta, hogy a világ nem, csak a felfogott (leírt, ábrázolt stb.) világ nyelvi természetű.

Ugyanez a probléma a tárgyalt könyvben többféleképpen is előkerül. Egyrészt akkor, amikor a szerző arról ír, hogy a klasszicista nyelvszemlélet és a realista regényíró egyaránt úgy vélekedett, hogy „a szó természetes módon megfelel a dolog lényegének.” (17.) Másrészt akkor, amikor a realizmus konvencionálisáról (21.) és valóságosságának történetiségéről (74.) olvasunk. De az is idetartozik, amikor a szerző megemlíti, hogy Kemény feltételezte, „léteznek a szóbeli kifejezést megelőző formái a tudattalannak, melyek nem szükségképpen jutnak el a megfogalmazásig.” (77.) Nyelv és világ viszonya a filozófia egyik örök tárgya, vagy másképpen fogalmazva, nem könnyen megválaszolható kérdés, ezért be kell most értnünk azzal, hogy röviden vázoltuk a szerző felfogását. Egy problémát azonban, mely talán már nem is időzerű, jeleznünk kell. Több, mint tíz évvel ezelőtt, mint már láttuk, a szerző azt írta, hogy a „világ csak jelrendszerekkel közelíthető meg”, ami valószínűleg azt jelenti, hogy a jelrendszerrel meg nem közelített világról, létezését leszámítva, nem állítható semmi. Az ilyen vállalkozás – kilépni a jelrendszerekből, és mégis állítani valamit – talán eleve ellentmondást rejtene magában, hiszen azt akarnánk elmondani, milyen az a világ, amely nem jut el a megfogalmazásig. Ezzel a felfogással minden bizonnyal nem egyeztethető össze az, amit az idézett cikkben olvashatunk: „A művészetben használatos jeleket általában ikonikusnak szokás mondani, föltételezve, hogy a jelentő hasonlít a jelentetthez. A magunk részéről az ikonszerűséget elfogadjuk a művészet elsődleges tulajdonságának, de hangsúlyoznók, hogy másodlagos tulajdonságként a szimbolikus jelleg is szerephez jut a művészetben.”²⁷ Nem egyeztethető össze, hiszen ez azt jelentené, hogy közvetlenül is megismerhetnénk a jelentetett. E felfogásban a jelentő közvetlenül valószínűleg nem, csak a szimbolikusság keretein belül hasonlíthat a jelentetthez. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy már az a cikk is csak a szimbolikussággal foglalkozott, a tárgyalt könyvben pedig nincs szó ilyen kérdésekről.

Bár van saját felfogása, s vannak vélemények, melyekkel rokonszenvezni tud, Szegedy-Maszák Mihály nem érzéketlen az övétől lényegesen elütő, magas színvonalon képviselt nézetek iránt sem. Némiképp mintha rá is jellemző lenne az, amit a könyvben is (354.) idéz, és amit már korábban is idézett Keménytől: „Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megtámadtatását, mint védelmezését; s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen.”²⁸ Van egy roppant árulkodó mondata Németh G. Béla *Mű és személyiség* c. tanulmánykötetéről írt bírálataiban: „Németh G. Béla még olyannyira negatív formájában is megérti, sőt átéli a provincializmust, mint amelyet Beöthy képviselt.”²⁹ A mondat a maga kontextusában teljesen félreérthetetlen: a leghalványabb árnyalata sincs benne ironiának, sőt nem más, mint a feltétlen elismerés megfogalmazása. Ázt is nehéz észre nem venni, hogy Szegedy-Maszák Mihály mennyire megértően, átélően írta le Széchenyiről, hogy a legnagyobb magyar „az eldöntetlen lehe-

²⁴ A nemzet mint érték, 41.

²⁵ A szerző egyik legóvatosabb, talán a legóvatosabb, már-már angolos megfogalmazása így hangzik: „a jelen pillanatban a magunk részéről nem látjuk teljes mértékben igazoltnak azt a tételt, mely szerint...” A tanulmányról Németh László értéktrendjéről, 32.

²⁶ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 7.

²⁷ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 7.

²⁸ ItK 1972. 719.

²⁹ ItK 1972. 383.

tősegek írója".³⁰ Ha talán nem is egyenlő mértékben, de Szegedy-Maszák Mihályt vonzza újítás és maradiság, egyetemesség és helyi színezet, világpolgárság és provincialitás, fordíthatatlanság és fordítás, utazás és otthonülés. A lehető legkomolyabban kell venni, amikor azt állítja, hogy az egymással élesen szembenálló irodalomtudományi irányzatok között „állandó ide-oda játékot” tart üdvösnek. (42.) Bizonyos mértékig mindenkire jellemzők az idézetei, de Szegedy-Maszák Mihálnál még az általa támadott idézetek egy részében is vagy saját korábbi nézeteire némiképp hasonlít, vagy tőle nem teljesen idegen gondolatokat fedezhetünk fel. Egészen más kontextusban mondja ugyan, de ideillik: „bármit is olvassunk, részben újraolvasunk.”³¹ Arra is lehet példát találni, hogy saját, korábban már kifejtett gondolatát megtalálja másnál is, és a könyvben immár onnan idézi. 1979-ben megjelent tanulmányának már idézett tételét („a tőlünk függetlenül létező világ csak jelrendszerekkel közelíthető meg”) most J. Hillis Miller 1987-ben megjelent írásából veszi át: „az anyagiság sosem hozzáférhető a maga csupaszságában, csakis nyelv avagy más jelrendszer közvetítésével.” (17.) Elképzelhető, hogy a tanulmány- és kötetcímmé tett szavak (a regény, amint írja önmagát) hasonló – vagy még ennél is bonyolultabb – módon kerültek idézőjelbe, hiszen a szerző ezt a kifejezést már évekkel Esterházy regényének megjelenése előtt is gyakran emlegette egyetemi óráin. Az pedig egyáltalán nem látszik véletlennek, hogy Bahtyin „egyenrangú tudatok és világlátások sokaság”-át előtérbe helyező könyvét tekintette példának.³² A *Ködképek*ről pedig egyebek mellett ezt olvashatjuk a monográfiában: „Ahogyan nem könnyű megmondani, mennyi a komolyság s mennyi a játék ebben az értékviszonylagosságban, ugyanúgy nehéz válaszolni arra a kérdésre, mennyire egyetemes érvényű a *Ködképek* ironiája. Vitathatatlan, hogy a XIX. század közepének Magyarországról is szól a mű, de éppen ennyire bizonyos, hogy három általános magatartásformáról is, az egyéni akarat önkényes érvényesítőjéről, a társadalmi reformerről, aki önmagát nem képes átalakítani s ezért zsarnokká válik, és a tétlen szemlélőről, aki mindent megért, de nem tud cselekedni.” (189–191.) Nagy Miklós csodálkozik azon, hogy Szegedy-Maszák Mihály – a *Rajongókkal* együtt – az életmű csúcására helyezte a *Ködképeket*.³³ Lehet, hogy inkább azon kellene csodálkoznia, ha ez másképpen s nem így lenne. „Minden befogadó alapminőségekkel dolgozik, amelyeket azután vagy odaítél az általa éppen olvasott műnek, vagy megtagad tőle.”³⁴ A *Ködképek* értékelésénél sokkal érdekesebb, bár végül is jellemző, hogy a szerző a *Rajongókat* egyenrangúnak tekinti a *Ködképek*kel.

Szegedy-Maszák Mihály önálló, senki máséval össze nem téveszthető szaknyelvet teremtetett magának. De még ennél is fontosabb, hogy a szerző ezen a nyelven beszélni tud Keményről és Kemény európai kortársairól, több évszázad és több nyelv egymással vitában álló nyelvészeti, filozófiai, esztétikai, irodalomelméleti, retorikai, stilisztikai és stílári irányzatairól. Az ellentmondásokat szembesítő mű bizonyára maga sem lehet mentes ellentmondásoktól. Az ellentmondások ugyan mindig érdekesek, de ennél sokkal fontosabb, hogy valaki milyen ellentmondásba milyen színvonalon bonyolódik bele. Mint láttuk, paradox szerkezeteket rejt magában a hagyomány, mely a szerző egyik legállandóbb, talán legállandóbb fogalma, de ezt nem tudjuk hibájául felróni. Ha hibát akarunk találni, akkor értelmetlen, kifejtetlen ellentmondást kell keresni. Alkalmazzuk a szerzőre saját felfogásának egy részét, az „egymásba átalakuló áramlatok” gondolatát, mert így talán elcsíphetünk a korábbi felfogásából a jelenlegibe átöröklődött és még át nem értelmezett elemeket. A vállalkozás nem reménytelen, hiszen Szegedy-Maszák Mihály második Arany-tanulmányában az elsőt számára már „idegen”-nek nevezte.³⁵ Ami

³⁰ Az író Széchenyi megítéléséről egy történész munkájának alapján. In *Világkép és stílus*, 157.

³¹ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 8.

³² Dosztojevszkij poétikájának problémái. In BAHTYIN, Mihail Mihajlovics, *A szó esztétikája*. Válogatott tanulmányok. Bp., 1976. 32.

³³ NAGY Miklós, *Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond*. It 1991. 418.

³⁴ Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában, 11.

³⁵ Arany életművének változó megítéléséről, 577.

számára idegen lett, az nem más, mint a generatív nyelvfelfogás. A tárgyalt könyvben ennek ellenére találunk generatív kategóriákat. Ilyen a „felszínibb szerkezet” (55.) és a kompetencia (90.). Szintén kevés értelmezést kap az, hogy mit jelent a nyelvek viszonylagos viszonylagosságát valló könyvben a „szórendcsere” (75.). Az inverzió kategóriája ugyanis nem egymással többé-kevésbé egyenrangú, hanem egymásból levezetett nyelveket előfeltételez. A szerző hagyományfelfogásába beilleszthetőnek látszik az „egymásba átalakuló áramlatok” gondolata, de nagyon érdekes lenne részleteiben is látni e gondolat elméleti háttérét és következményeit. Ez — tudásunk szerint — még hiányzik a mozaikból. Semminek nem mond ellent, pusztán önmagáért szeretnénk tudni, mit kell a „helyeslés nyelvén” érteni (90.), vagy azt, milyenek lehettek „Balzac és Kemény életmű-nyelvei”. (22.) Félő azonban, hogy az ilyesmi már szószálhasogatás, mikor tudjuk, hogy a legjobb magyar irodalomtörténeti művek egyikéről szólhattunk.